

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ТУЙЧИЕВА НИЛУФАР МАХСУТЖАНОВНА

**МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ҚАЛАНДАРИЙЛИК ТАРИҚАТИНИНГ ЎЗИГА
ХОС ЖИХАТЛАРИ**

24.00.01 – Ислон тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Content of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD)
on historical sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по историческим наукам**

Туйчиева Нилуфар Махсутжановна Марказий Осиёда қаландарийлик тариқатининг ўзига хос жиҳатлари....	3
Tuychiyeva Nilufar Mahsutjanovna Special features of the tariqah of Qalandariya in Central Asia.....	23
Туйчиева Нилуфар Махсутжановна Особенности тариката каландария в Центральной Азии	41
Эълон қилинган ишлар рўйхати List of published works Список опубликованных работ.....	46

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ТУЙЧИЕВА НИЛУФАР МАХСУТЖАНОВНА

**МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ҚАЛАНДАРИЙЛИК ТАРИҚАТИНИНГ ЎЗИГА
ХОС ЖИХАТЛАРИ**

24.00.01 – Ислон тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2021.1.PhD/Tar890 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб саҳифасининг www.iiu.uz ҳамда “ZiyoNet” ахборот-таълим портали www.ziyounet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Усманов Иброҳим Собирович
тарих фанлари номзоди, доцент

Расмий оппонентлар:

Остонақулов Икромитдин
тарих фанлари доктори, доцент

Рафиддинов Сайфиддин Сайфуллоҳ ўғли
филология фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

**ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти**

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил «___» ноябрь соат ___ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz).

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (73 рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz)

Диссертация автореферати 2021 йил «___» ноябрда тарқатилди.
(2021 йил «___» ноябрдаги ___ рақамли реестр баённомаси.)

Д.Р.Махсудов

Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш раиси, тарих
фанлари доктори (DSc), доцент

С.А.Рустамий

Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш илмий котиби,
филология фанлари доктори
(DSc) доцент

З.М.Исломов

Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш қошидаги илмий
семинар раиси, филология
фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Тадқиқотнинг долзарблиги ва зарурати. Жаҳонда инсон моддий ҳаёти тараққий этиб бораётган бир вақтда ахлоқий тафаккурни юксалтириш инсониятга маънавий таназзулдан қутилиш имкониятини тақдим этади. Ўрта асрлар тарихида тасаввуф таълимоти инсонни маънавий ва ахлоқий ривожлантирувчи омил вазифасини бажарган. Тасаввуф йўналишларидан бири қаландарийлик “риё” (الرياء) ва “нафс” (النفس)га қарши кураш воситаси бўлибгина қолмай, ўзида мумтоз тасаввуф анъаналари билан бир қаторда турли маданиятлар қоришмасини мужассам этгани билан ҳам бошқа тариқатлардан ажралиб туради. Қаландарийлик ўз асосларида кишининг маънавий оламини тарбиялашни мақсад қилгани боис ахлоқий камолот, инсоний бирдамлик, қаноат ва руҳий покланиш унинг бирламчи мезонлари сифатида қаралмоқда.

Дунёнинг илмий-тадқиқот марказлари ва олий таълим даргоҳларида қаландарийликнинг ижтимоий, тарихий ва тасаввуфий моҳиятини ўрганиш борасида кўплаб изланишлар амалга оширилмоқда. Қаландарийликнинг тариқат сифатида вужудга келиши, ғоялари, ҳудудлар бўйича тарқалиши, ривожланиш сабаблари, йўналишлари, тараққиёт ва таназзул босқичлари юзасидан Ғарб ва Шарқ олимлари томонидан илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бироқ қаландарийлик тариқатининг минтақавий хусусиятлари ва амалий жиҳатлари билан боғлиқ масалалар талқинида ихтилофлар мавжуд. Шу боис қаландарийликнинг моҳиятига оид маҳсус изланишларни ҳаққонийлик ҳамда илмийлик тамойиллари асосида олиб бориш ушбу йўналишдаги тадқиқотлар самараси янада бойишига ва объектив қарашларнинг тизимли шаклланишига хизмат қилади.

Ўзбекистонда Марказий Осиёда фаолият олиб борган тариқатларнинг тарқалиши ва илмий-маърифий меросини ўрганиш билан боғлиқ илмий изланишларга сўнги йилларда катта имкониятлар яратилмоқда. Жумладан, Мир Араб олий мадрасаси ҳузурида Баҳоуддин Нақшбанд тасаввуф илмий мактабининг ташкил этилиши, Етти пир тарихини ўрганишга бўлган юқори даражадаги эътибор фикримизни тасдиқлайди. Ўзбекистонда қаландарийлик тариқатининг тасаввуф тарихи ва адабиётда талқин этилиши билан боғлиқ илмий изланишлар ҳам амалга оширилмоқда. Шу билан бир қаторда “Қаландарнома” туркумида ёзилган китоблардан айримлари таржима қилинганига қарамай, Марказий Осиё қаландарийларининг йўналишлари, фаолият соҳалари, зикр услублари, жаҳонгашталик тамойиллари, масканлари, етакчи пирлари, бошқа ҳудудлардаги тариқат вакиллари билан фарқли жиҳатларини тадқиқ этиш зарур ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги, 2017 йил 19 майдаги ПФ-5046-сон “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2018

йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон “Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 22 июндаги 466-сон “Ўзбекистон халқаро ислом академияси фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишларига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Ғарб тарихчи, шарқшунос, этнограф, исломшунос, сайёҳ изланувчилари Е.Бертельс, О.Бёрк, И.Гольдцигер, А.Кныш, П.Позднев, И.Петрушевский, Т.Стародуб, Дж.Тримингэм, А.Хисматуллин, А.Шиммель, А.Троицкая, Г.Снесарев, О.Сухарева ва В.Верещагин ва К.Эрнстлар қаландарийликнинг Марказий Осиёда ҳаракат шаклида пайдо бўлиши ва тариқат сифатида Эронда ривож топишига оид тадқиқотларни эълон қилганлар¹. Мазкур тадқиқотлар ўрганиш доирасига Марказий Осиёдаги қаландарларнинг фаолияти, уларнинг ташқи қиёфалари ва умумий сифатларини тавсифи киритилган бўлса-да, уларнинг яшаш тарзи, қарашлари, қаландархоналар фаолияти ҳақидаги ёзма манбалар махсус тадқиқот жараёнларига жалб этилмаган.

Ўзбекистонда қаландарийлик тариқати ҳақида Н.Комилов, Б.Бабаджанов, С.Рафиддинов, И.Остонакулов, И.Усманов, Ҳ.Юлдашходжаев, К.Раҳимов каби шарқшунос, тарихчи, исломшунос, адабиётшуносларнинг китоблари ва илмий мақолаларида маълумотлар учрайди. Уларнинг тадқиқотларида қаландарларнинг амалий фаолияти, турмуш тарзи, ташқи кўринишлари билан боғлиқ маълумотлар берилган². Қаландарийликнинг

¹ Бертельс Е. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965. – 523 с.; Бёрк О. Среди дервишей. Пер. с англ. С.В.Нилов М. Сампо 2002 г. – 192 с.; Гольдцигер И. Лекция об исламе. – Брокгаузъ: Ефрон, 1912 г. – 454 с.; Кныш А. Мусульманский мистицизм: краткая история. – Москва: Диля, 2004. – 464 б.; Позднев П. Дервиши мусульманском мире. – Оренбург: типография Б.Бреслина, 1886. – 386 б.; Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII - XV веках (курс лекций). – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1966. – 400. с.; Стародуб Т.Х. Средневековая архитектура, связанная с суфизмом: ханака, завия, такия / Суфизм в контексте мусульманской культуры. – Москва: Наука, 1989. – 268-280 с.; Тримингэм Дж. Суфийские ордены в исламе. – Москва: Наука, 1989. – 326 с.; Хисматуллин А. Суфийская ритуальная практика. СПб: Петербургское востоковедение, 1996. – 208 с.; Шиммель А. Мир исламского мистицизма. – Москва: Алетейя, Энигма, 2000. – 414 с.; Троицкая А. Из Прошлого каландаров и мадахов в Узбекистане // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – Москва: Наука, 1975. 191-223 с.; Троицкая А. Материалы по истории Кокандского ханства. XIX вв. – Москва: Наука, 1969. – 155 с.; Снесарев Г. Под небом Хорезма. – Москва: Мысл, 1973. – 160 с.; Сухарева О. Ислам в Узбекистане. – Тошкент: Издательство Академии Наук Узбекской ССР, 1960. – 85 с.; Сухарева О. Позднефеодальный город Бухара. – Тошкент: АНУССР, 1962. – 194 с.; Сухарева О. Древние черты в формах головных уборов народов средней Азии. – Москва: 1954. 334-335 с.; Верещагин В. От Оренбурга до Ташкента. Москва: 1867-1868. – 129 б.; Эрнст К. Суфизм. – Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 320 с.

² Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннахр, 2009. – 448 б.; Бабаджанов Б. Возрождение деятельности суфийских групп. / Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования) Сб. ст. памяти Ф.Майера (1912-

тариқат сифатида шаклланиш жараёнлари ва ғоявий асослари, тоифаларга ажратилиши, манбалардаги хусусиятлари билан боғлиқ жиҳатларга аҳамият қаратилмаган.

Қаландарийлик тарихига оид махсус китоб ёзган замонавий хорижий олимлардан Аҳмад Яшар Ожак, Муҳаммад Шафиъий Кадканий, Абул Хусайн Зарринқўб, Саййид Абу Толиб Миробидин ва Абул Фадл Қунавий ўзлари яшаган ҳудудда қаландарларнинг тутган ўрни, шариат аҳлининг уларга қарши фатволари, қаландарларга нисбатан ижобий ва салбий муносабатларни тадқиқ қилганлар³. Бироқ бу асарларда Марказий Осиё қаландарларига кенг тўхтанилмаган. Қаландарийлик мазкур ҳудудда вужудга келгани, кейинчалик мўғуллар таъкиби остида Туркия ҳудудларига кўчиб ўтгани борасидаги маълумотлар берилган. Улар асосан Эрон ва Туркияда фаолият олиб борган қаландарийлар фаолиятини ёритиб, қаландарийларнинг келиб чиқиш тарихи ва амалиётига доир маълумотларни тақдим этганлар. Бу асарлар Марказий Осиё қаландарийлари ҳақида тўлиқ маълумот бермаса-да, уларнинг минтақаларо фарқларини муқояса қилишга кўмак беради.

Тадқиқот юқорида зикр этилганлардан фарқли равишда қаландарийлик тариқатининг Марказий Осиёдаги фаолияти ва у ҳақида маълумот берувчи асарларни комплекс тарзда тадқиқ ҳамда таҳлил қилишни кўзда тутди.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий-тадқиқот ишлари режасининг ФЗ-202002146 – «Марказий Осиё мутафаккирлари асарлари асосида бузғунчи ғояларга қарши маърифий, тарбиявий кураш асосларини ўзида жамлаган мультимедиа дастури ҳамда мобиль иловасини яратиш» мавзусидаги илмий лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Марказий Осиёда қаландарийлик тариқатининг ўзига хос жиҳатларини кўрсатиб бериш орқали жамият ҳаётида тутган ўрнини тадқиқ этишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

Марказий Осиёда қаландарийлик тариқатининг вужудга келиш омилларини тадқиқ этишдаги назарий-услубий ёндашувларни кўрсатиш;

1998) // Сост. и отв. Редактор А.А.Хисматулин. СПб ГУ: 2001.; Манакиби Дукчи ишан (Аноним жития Дукчи Ишана – предводителя Андижанского восстания 1898). Пер. с араб., введение и комментарии Бабаджанова Б. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 398 с.; Рафидинов С. Ўзбек адабиётида қаландарийлик ғоялари. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000, № 6. – Б. 3-6.; Остонақулов И. Муҳаммад Сиддиқ Рушдий ва унинг “Тазкират ул-авлиёи туркий” асари. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2007. – 184 б. Остонақулов И. Авлиёлар султони. Туронлик валийлар. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2004. – 256 б.; Усманов И. Наводир ал-усул ҳикматлари. – Тошкент: Фан, 2009. – 175 б; Йўлдошхўжаев Х. Тариқатчиликнинг замонавий кўринишлари. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2010. – 78 б.; Раҳимов К. Мовароуннаҳр тасаввуф тарихи: таълимотнинг шаклланиши ва тизимлаштирилиши (VIII-XI асрлар). – Тошкент: Академнашр, 2020. – 400 б.

3 Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfilik: Kalendariler, Ankara 1992. – 267 b.; Муҳаммад Ризо Шафиъий Кадканий. Қаландария дар тарих. – Техрон. Сахн, 1966. – 606 б.; Зарринқуб Абдулхусайн. Чустичу дар тасаввуфи Эрон – Душанбе: Ирфон, 1992. – 396 б.; Саййид Абу Толиб Мир Обидин. Ойини қаландарий. – Техрон. 1954. – 71 б.; Абул Фадл Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Қунавий. Ас-Суфиятул қаландария. – Мадина, 2002. – 319 б.

қаландарийлик тариқати йўналишларининг хусусиятларини аниқлаш;
маломатийлик ғояларининг қаландарийлик тариқатига кўрсатган таъсирини тадқиқ этиш;

Марказий Осиё адиблари асарларида қаландар тимсолининг ёритилишини кўрсатиб бериш;

“Қаландарнома” кўлёмалари – қаландарийларнинг қарашлари, амалий фаолиятларини ўрганишда муҳим манба эканини асослаш;

Ўзбекистон Миллий архив ҳужжатларига асосланиб XIX аср охири XX асрнинг биринчи чорагидаги Марказий Осиё қаландарлари фаолиятини очиб бериш;

жадид намояндалари даврий матбуотида Марказий Осиё қаландарийларига муносабатни ёритиш;

қаландарийликка хос жиҳатларнинг замонавий тариқатчиликда намоён бўлиш шакллари белгилаш ҳамда таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Марказий Осиёда қаландарийликнинг фаолияти белгиланган.

Тадқиқотнинг предметини Марказий Осиёда қаландарийлик ҳаракатининг шаклланиши ва тариқат сифатида ривожланишининг ўзига хос жиҳатлари ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот жараёнида комплекс ёндашув, тарихийлик, хронологик, мантикийлик, анализ ва синтез, қиёсий таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

XI асрда ислом оламида қаландарийлик маломатийлик ҳаракати негизда вужудга келган бўлиб, дастлаб шариат нормалари доирасида фаолият олиб боргани, бироқ ундаги тартиб-қоидаларнинг махфийлиги ва мураккаблиги сабабли оммалашмай қолгани, натижада қаландарийликнинг асл моҳияти фақат “маломат” (الملامة), “ихлос” (الاخلاص), “фақр” (الفقر) мақомларидагина сақланиб қолгани очиб берилган;

Марказий Осиёда қаландарийликнинг юзага келишига асосий омил сифатида шариат ва тасаввуф вакиллари орасида тарқалиб бораётган “риё” (الرياء)нинг олдини олиш ва нафс (النفس)ни ислоҳ қилишга қаратилганлиги ҳамда ушбу иллатларнинг муолажасида “сидқ” (الصدق – тўғрилик) ва “ихлос” (الإخلاص – холислик) ғояларига кенг таянилгани исботланган;

ўрта асрларда қаландарийлик ҳақидаги танқидий муносабат қарашларнинг шаклланишига пантеистик қарашлар, “хулул” (الحلول – Илоҳнинг махлуқ танасига ўтиши) ва “таносух” (التناسخ – руҳнинг кўчиб юриши) ғояларининг кириб қолиши сабаб бўлгани асослаб берилган;

XIX аср охири ва XX асрларга келиб Туркистон ўлкасининг иқтисодий-ижтимоий таназзули натижасида оддий аҳолининг қаландархоналардан бошпана ва егуликни беғараз топиш имконияти мавжудлиги сабабли қаландарлар сафи кўпайиб, қаландархоналар сони 100 га етгани очиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

қаландарийлик тариқати вакилларининг Эрондан Марказий Осиёга кириб келиши, уларнинг ўзига хос жиҳатлари таҳлил қилиниб, минтақада шаклланган “қаландархоналар” фаолиятининг ривож топиши, бадий адабиётда қаландар ва дарвеш каби атамалар нафси жиловлаган, руҳий камолотга эришган кишиларга нисбатан қўлланиши, XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи чорагида қаландарийлик фаолияти авж олиб, қаландарликка хос жамоалар шаклланиши, минтақа ижтимоий-диний ҳаётида қаландарларнинг тутган ўрни илмий жиҳатдан асосланган;

бугунги кунда тариқатчилик вакиллари фаолиятида кузатилаётган, ижтимоий қонун-қоидаларга бўйсунмайдиган қаландарийларга хос бўлган илмга эътиборсизлик, таваккулга чуқур берилиш, ибодатга бефарқлик, ноодатий либослар кийиш орқали кишилар эътиборини жалб қилиш, оила таъминотини тарк этиш каби даъволар очиб берилган;

“Қаландарнома” жанрининг юзага келиши ва илмий аҳамиятини очиб бериш мақсадида ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлғиналар фонди ҳамда Ўзбекистон халқаро ислом академияси Манбалар хазинасида сақланаётган қўлғина нусхалар аниқланган;

жадидлар даврига оид маҳаллий матбуот мақолалари ўрганилиб, XIX асрнинг охири ва XX асрнинг биринчи чорагида Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистондаги қаландарийларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи ва қаландархоналардаги ҳолатларни ўрганиш асосида олинган натижалардан ислом тарихи ва манбашунослиги, тасаввуф тарихига оид маълумотлар баъзасини шакллантиришда фойдаланилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Олинган натижаларнинг ишончлилиги қаландарийликка оид маҳаллий ва хорижий мамлакатлар олимларининг фундаментал қарашлари ёритилгани, Шарқ ва Ғарб тасаввуфшунослигидаги назарий ёндашувлар таҳлил қилингани, олинган илмий натижаларнинг тарихий фактлар қўлғина асарлар ва архив ҳужжатларига асослангани, тадқиқот натижаларининг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқлангани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти тасаввуф тариқатларини ўрганишда янгича илмий ёндашув ва тадқиқотларга асос бўлиш, замонавий тариқатчилик вакиллари билан ишлашда илмий-назарий жиҳатларни такомиллаштириш, ёшлар қалбини жаҳолат, ёт ғоялардан ҳимоя қилиш борасидаги билим ва кўникмаларини кучайтиришда самарали таъсир этиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти диссертация хулосалари ва тавсияларидан “Тасаввуф”, “Ислом тарихи”, “Исломшунослик”, “Ислом тарихи ва манбашунослиги” каби фанлардан дарслик ва ўқув қўлланмалар яратиш, маъруза ва семинар машғулотлари мазмунини такомиллаштиришда фойдаланиш мумкинлиги билан асосланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Марказий Осиёда қаландарийлик тариқатининг ўзига хос жиҳатлари мавзуси бўйича олиб борилган тадқиқот натижасида ишлаб чиқилган илмий хулосалар ва таклифлар асосида:

XI асрда ислом оламида қаландарийлик маломатийлик ҳаракати негизида вужудга келган бўлиб, дастлаб шариат нормалари доирасида фаолият олиб боргани, бироқ ундаги тартиб-қоидаларнинг махфийлиги ва мураккаблиги сабабли оммалашмай қолгани, натижада қаландарийликнинг асл моҳияти фақат “маломат” (الملامة), “ихлос” (الاخلاص), “фақр” (الفقر) мақомларидагина сақланиб қолгани очиб берилгани тўғрисидаги илмий хулосалар буюртма асосида тайёрланган “Тасаввуфга кириш” ўқув кўлланмаси, “Тасаввуф атамалари” изоҳли луғати, ҳамда “Ислом маърифати ва ҳозирги замон” китобининг мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2021 йил 7 июндаги 2472-сон маълумотномаси). Натижада мазкур китобларда келтирилган маълумотлар ўқувчи ва талабаларда қаландарийлик тариқатига оид тушунча ва тасаввурларнинг шаклланишига хизмат қилган;

Марказий Осиёда қаландарийликнинг юзага келишига асосий омил сифатида шариат ва тасаввуф вакиллари орасида тарқалиб бораётган “риё” (الرياء)нинг олдини олиш ва нафс (النفس)ни ислоҳ қилишга қаратилганлиги ҳамда ушбу иллатларнинг муолажасида “сидқ” (الصدق – тўғрилиқ) ва “ихлос” (الإخلاص – холислик) ғояларига кенг таянилгани исботлангани ҳақидаги илмий хулосалар буюртма асосида тайёрланган «Ўзбекистон – бағрикенг диёр» китобининг мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2021 йил 1 июндаги 02/353-сон маълумотномаси). Натижада қаландарийлик тариқатининг яқин ўтмишдаги ўрни ва аҳамиятини кенг жамоатчиликка танитиш имконияти яратилган;

ўрта асрларда қаландарийлик ҳақидаги танқидий муносабат қарашларнинг шаклланишига пантеистик қарашлар, “хулул” (الحلول – Илоҳнинг махлуқ танасига ўтиши) ва “таносух” (التناسخ – руҳнинг кўчиб юриши) ғояларининг кириб қолиши сабаб бўлгани асослаб берилгани тўғрисидаги илмий хулосалардан буюртма асосида тайёрланган “Ислом цивилизацияси” қомусий луғатини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси марказининг 2021 йил 29 июлдаги 1114-сон маълумотномаси). Натижада мазкур маълумотлар минтақада тасаввуф тарихига оид янги хулоса ва қарашлар асосида қаландарийлик тариқатининг амалиёти ва тарихий хусусиятлари билан яқиндан танишиш имконини берган;

XIX аср охири ва XX асрларга келиб Туркистон ўлкасининг иқтисодий-ижтимоий таназули натижасида оддий аҳолининг қаландархоналардан бошпана ва егуликни беғараз топиш имконияти мавжудлиги сабабли

қаландарлар сафи кўпайиб, қаландархоналар сони 100 га етгани очиб берилгани тўғрисидаги илмий хулосалардан буюртма асосидаги “Маърифат гулшани” ва “Маърифат зиёси” қўлланмалари мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг 2021 йил 7 июндаги 1314-сон маълумотномаси). Натижада фуқаролар ва маҳалла фаоллари фаолияти жараёнида дуч келадиган тариқатчилик билан боғлиқ муаммоли масалалар ечимини топишида ва бош имом-хатибларнинг хотин-қизлар масалалари бўйича ёрдамчиларининг малакалари ошишига хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 3 та халқаро ва 11 та республика илмий-амалий конференцияларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича жами 33 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларида 12 та мақола, шундан, 2 таси хорижий журналларда чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг ҳажми 145 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг **Кириш** қисмида танланган мавзунинг долзарблиги асосланиб, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, ўрганиш объекти ва предмети аниқланган. Тадқиқотнинг фан ва технологиялар тараққиётининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилиб, ишнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган. Олинган натижаларнинг ишончлилиги асосланган ҳолда уларнинг назарий ва амалий аҳамияти очиб берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, ишнинг апробацияси, натижалари, эълон қилинган ишлар ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Қаландарийлик тариқатини ўрганишнинг назарий-тарихий асослари”** деб номланган биринчи боб уч параграфдан иборат бўлиб, унда манбаларда қаландарийлик тариқати тарихининг ёритилиши, Марказий Осиёда қаландарийликнинг вужудга келиш шарт-шароитлари, унинг йўналишлари ва ўзига хос жиҳатлар таҳлил қилинган.

Қаландарийлик тарихи, юзага келиш шарт-шароитлари, ғоявий асослари ва йўналишларини ёритувчи манбаларни тўрт туркумга бўлиш мумкин:

1) Қаландарийлик тариқати ҳақида маълумот берувчи саёҳатнома китоблар. Араб сайёҳи Ибн Баттута (1304-1377), венгриялик сайёҳ Армени Вамбери (1832-1913), рус рассом ва сайёҳи Василий Верещагин (1842-1904)ларнинг “Саёҳатнома” туркумидаги ишлари шулар жумласидан. Улар орасида Ибн Баттутанинг қаландарларга нисбатан холис ва мўътадил ёндашуви ўзига хослиги билан ажралиб туради. А.Вамбери ва

В.Верешагинларнинг китобларида қаландарлар жамиятнинг энг қолоқ тоифаси вакиллари сифатида муболаға билан таърифланган. Уларнинг ёндашувларида танқидийлик кайфияти сезилиб туради. Француз сайёҳи Николас де Николайнинг “Кемалар навигацияси”, Жованно Антонио Менавино (1492-1514)нинг “Саёҳатнома” туркумидаги китобларида ҳозирги Туркия ҳудудидаги қаландарларнинг ташқи қиёфалари, ҳаёт тарзи, жамиятда тутган ўрни ёритилган.

Сайёҳлардан ташқари мусаввир ва рассомлар ҳам ўз ижодларида қаландарийлик қиёфасига аҳамият қаратганлар. Шарқ мусаввири Камолиддин Бехзод томонидан жундан либос кийган “Қаландар” образининг яратилиши мазкур тариқат вакиллариининг рассом яшаган даврдаги кўринишини намоён қилган. Мусаввир ҳақиқий маънодаги, одоб чегараларидан четлашмаган қаландар образини намоёиш қилган.

Камолиддин Бехзоднинг “Бағдодлик дарвеш” номли яна бир суратида нуроний ва донишманд суфий киши тасвири акс этган. Бу асарида Камолиддин Бехзод ҳақиқий суфий ва руҳий камолоти юксак дарвешнинг қиёфасини кўрсатишга уринган.

2) Қаландарларнинг амалиёти ва ғоявий асосларини ўзида жамлаган тасаввуфий манбаларни ҳам шартли равишда 3 турга бўлиш мумкин:

а) ўзларини қаландар деб ҳисоблаган суфий-шоирлар томонидан ёзилган манбалар. Бобо Тоҳур Урён (ваф.1055 й.), Ҳаким Саной (ваф.1150 й.), Фаҳриддин Ироқийлар (ваф. 1289 й.), Саъдий Шерозий (ваф.1292 й.), Ҳофиз Шерозий (ваф. 1388 й.)ларнинг рубоий, ғазал ва маснавийларида қаландарлик шарафли даража ва мақталган мартаба сифатида эътироф этилган;

б) ўрта аср муҳитида яшаб қаландарийлар ҳаётини ёритган суфийлар. Абдуллоҳ Ансорийнинг “Қаландарнома”, Абу Ҳафс Сухравардий “Аворифу-л-маъориф”, Абдурахмон Жомий “Нафахотул-унс мин хазаротил-қудс”, Алишер Навоийнинг “Маҳбубу-л-қулуб” ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи султоний” асарлари қаландарлар ҳақида объектив маълумот беради. Бу асар муаллифлари қаландарийларни маломатийларга солиштириб, сохта ва ҳақиқийга ажратган ҳолда таҳлил қилганлар;

в) қўлёзма манбалар: ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтидаги “Қаландарнома”лар (№ 6239; № 9175; № 11668; № 4320/3; № 1577;), Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг манбалар хазинаси фондидаги “Рисолати дарвеш ва қаландар” (1090/ 255/2), “Дар баёни имон ва мақомати дарвеш” (1093-255/V), “Рисолати қаландарий” (1099-279/II), Туркия марказий кутубхонаси “Рисолаи қаландарномэ” (Dem No: 137648/ Tas No: 2977) қўлёзмалари. Қаландарнома китобларининг замонавий нашрлари ҳам тадқиқот доирасига жалб қилинган бўлиб, Шаҳобиддин Сухравардий, Бобо Ҳожи Абдурахим Бухорий, Абу Бакр қаландар Румийларнинг “Қаландарнома” қўлёзма китобларининг замонавий

нашрлари шулар жумласидан⁴.

3) Ўзбекистон Миллий архивида сақланаётган материаллар, хусусан, “Туркистон генерал-губернаторлиги маҳкамаси” (И.-1-фонд), Сирдарё вилояти бошқармаси (И.-17-фонд), “Жиззах вилояти начальниги рапорти” (И.-21-фонд). Жаҳид даврий матбуотида чоп этилган мақолалар: “Садои Туркистон” (1914. 1-сон), “Қизил байроқ” (1920. 8-сон; 1920. 138-сон), “Туркистон” (1923. 169-сон; 1923 185-сон.), “Ёш ленинчи” (1991. 24-июль).

4) Замоनावий тадқиқотлар. Диссертацияга маҳаллий ва Яқин Шарқ тадқиқотлари, рус совет олимлари, ғарб шарқшуносларининг илмий изланишлари жалб этилган бўлиб, уларда қисман Марказий Осиё ҳудуди қаландарларининг фаолиятига ҳам аҳамият қаратилган.

Қаландарийлик тариқатининг Эронда ривожланиши ва ҳозирги Туркия, Ҳиндистон ҳамда Ўзбекистонда фаолият юритиши билан боғлиқ изланишлар орасида турк тадқиқотлари алоҳида ўрин туради. Аҳмет Яшар Ожак ва Аҳмет Карамустафалар қаландарийлик тариқатининг бугунги Туркия ҳудудида пайдо бўлиши ва ривожига ҳақида алоҳида рисола таълиф этганлар.

Мазкур тадқиқотда Марказий Осиёда қаландарийлик тариқатининг ўзига хос жиҳатларини ўрганиш ҳамда ҳолис баҳо беришда тарихийлик тамойилига алоҳида эътибор қаратилган. Диссертациянинг услубий асосларини белгилашда таниқли маҳаллий олимлардан Н.Комилов, С.Рафиддинов, И.Усманов, турк олимлари А.Ожак ва А.Карамустафа, эронлик М.Кадканий, рус олимларидан Г.Снесарев, О.Сухарева, А.Троицкаяларнинг тадқиқотларида келтирилган назарий хулосалардан унумли фойдаланилган.

Марказий Осиёдаги асосий мазҳаб мақомидаги суннийлик-ҳанафийлик ўлкада суфиёна қарашлар ва турмуш тарзининг шаклланишида муҳим омиллардан бири бўлган. Бу борада И.Усманов Мовароуннаҳр тасаввуфининг ҳанафий-мотуридийлик мазҳаби таъсирида бўлганини алоҳида таъкидлайди⁵.

Қаландарийларга хос ҳурфикрлилик ғоялари ҳанафийлик мазҳабининг плюрализм тамойилларига мутаносиб бўлгани учун ушбу тариқат вакиллари фаолиятлари Марказий Осиёда таъқиқланмаган.

Аҳмет Карамустафонинг фикрига кўра, ҳанафийликка хос бағрикенглик тамойиллари қаландарийликнинг ноанъанавий кўринишларини ушбу ҳудудда кенг тарқалишини таъминлаган⁶.

Қаландарийлик XI асрда Марказий Осиёда маломатийлик харақати таъсири остида вужудга келиб, бу даврда тўлалигича тариқат сифатида

⁴ Bobo Hoja Abdurahim Vuxoriy. Qalandarime be nomi odobi tariq. –Tehron. Nashri chashme, 1975. – 373 s. Абу Бакр Каландар Руми. Каландар-наме: – Пер. с перс. И.Р.Гибадуллина, М.Р.Шамсимухаметовой. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2017. – 1044 с.

⁵ Усманов И. Мовароуннаҳр тариқатларида ақидавий қарашлар // Илмий таҳлилий ахборот: – Тошкент. ТИУ, 2017. №3. – Б.4.

⁶ Kara Mustafa. God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Middle Period 1200-1550 Paperback – June 1, 2006.

шаклланмаган. Дастлаб “ҳаракат” ёки “уюшма” тарихида фаолият юритган ва минтақада ўз мавқеига эга бўлган. IX-X асрда пайдо бўлган маломат тушунчаси XII-XIII асрларда бир-биридан фарқли икки йўналишда шаклланди. Булардан бири қаландарий тариқатларидан ҳайдария ва жавлақия бўлса, иккинчиси, диний қоидаларга маҳкам амал қилувчи ва маломатий қарашларни илгари сурган хожагон тариқати.

Қисқа вақт ичида қаландарийлик нафақат Марказий Осиёда, балки Ғарбда Ироқ ва Суриягача тарқалди. XIII аср бошларига келиб, қаландарлик инқирозга юз тутиб натижада тарафдорларининг бир қисми қаландарийлик тариқатига уюшган бўлсалар, иккинчи қисми бошқа тасаввуфий тариқатларга қўшилиб кетганлари аниқланган⁷.

1219 йилдан эътиборан эронлик суфий Жамолиддин Савий (ваф.1221 й.) ҳаракатлари туфайли қаландарлик тариқат шаклида фаолият юритган. Жамолиддин Савийнинг шогирдлари у жорий қилган “чор дарб” - соч, соқол, қош ва мўйловни қириш одати билан бошқа суфийлардан ажралиб турганлар.

Қаландарийлик тариқатининг йўналишлари минтақавий тарқалишига кўра бир-биридан фарқ қилган. Марказий Осиё қаландарлари Эрон ва Туркия ҳудудидаги қаландарлардан мўътадиллиги ҳамда суннийликка қатъий риоя этиши билан ажралиб турган. Бу минтақада қаландарийликнинг ҳайдарийлик, ишқийлик, хароботийлик йўналишлари фаолият олиб борган. Қутбиддин Ҳайдар Завойи (ваф. 1221 й.) Хуросонда пайдо бўлган ҳайдарийликнинг асосчиси саналади. У ўрта осийлик туркий қавмлардан чиққан бўлиб, Аҳмад Яссавийнинг издошларидан бўлган.

Диссертациянинг **“Марказий Осиёда қаландарийлик тариқатининг таълимоти ва амалиёти”** деб номланган иккинчи бобида маломатийлик таълимотининг қаландарийлик ғояларида акс этиши ҳамда улар орасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатлар таҳлил қилинган. Марказий Осиё адиблари асарларида қаландарлик тимсолининг ёритилиши, “Қаландарнома” рисолаларида мазкур тариқатнинг амалиёти талқинининг акс этиши каби масалалар ўрганилган.

Маломатийлар билан замондош бўлган Ҳаким Термизий (ваф. 932 й.) томонидан маломатийлар ва уларнинг нафс ҳақидаги қарашлари танқид қилинган. Сидқ, ихлос, нафсни хорлаш масалалари ҳаддан зиёдэътибор қаратиш чуқур берилиш кейинчалик адашишга сабаб бўлишини қайд этган. Дастлаб нафл ибодатларни яшириб бажариш, риёкорликдан сақланиш, ўз нафсини хорлаш орқали ўзгалар маломатига эришишга асосланган маломатийлик аста-секин таҳқирланишга олиб келишини ёқламаган. Ҳаким Термизий огоҳлантирганидек, маломатийларнинг нафс масаласидаги амалий ҳаракатлари кейинчалик танқидий муносабатларни юзага келтирди.

Маломатийларни ёқлаб биринчи бўлиб рисола ёзган мутасаввиф Абдурахмон ас-Суламий (ваф. 1021 й.)⁸ ўз даврида қаландарийларга

⁷ Кньш А.Д. Мусульманский мистицизм. – Москва: Дия, 2004. – С. 314.

⁸ Мухаммад Ризо Шафиъий Кадканий. Қаландария дар тарих. – Техрон. 1966. – Б. 132.

маломатийлар каби юқори баҳо берган. Тасаввуфий манбаларда тиланчилик қилиш, уйланмаслик, дарбадар юриш каби салбий жиҳатлар билан таърифланган дарвешлар билан Суламий келтирган қаландарийлик ўртасида катта тафовут мавжуд.

Қаландарийлар ички ҳолатларини намойиш қилмаслик, нафл амалларини ошкора бажармасликка ҳаракат қилиб, кўпроқ амалиётга урғу берганлари боис йўналишнинг назарий ва амалий асосларига доир адабиётлар яратишга катта аҳамият бермаганлар. Улар назарий асосга эга эмаслигини даъво қилувчилар уларни илмсизликда айблаганлар. Шу туфайли диний уламолар томонидан қаландарийлик илмий-назарий асосларга таянмайдиган, асоссиз амалиётлар мажмуидан иборат оқим сифатида белгиланган. Абдурахмон Жомий (1414-1492) эса маломатийлар ва қаландарларни ўзаро муқояса қилиб, маломатий суфийлик одатларига риоя қилган, қаландар эса аксинча, бу одатларни бузишга ҳаракат қилган, (атайин, кишилар таъна қилишлари учун) деб таърифлаган. Маломатий ҳар нарсада яхшилиқни кўриб, ўзининг савобли ишларини яширишни маъқул санаган. Қаландар эса қалб поклиги билан кифояланади, деб муносабат билдирган.

Қаландарийликка хос жиҳатлар нафақат тасаввуф, балки адабиёт ва санъатга ҳам сезиларли таъсир ўтказган бўлса-да, бу соҳа чуқур ўрганилган эмас. Адабий манбаларда “қаландар” атамаси турли маъноларда талқин қилинади. Хусусан, бадий асарларда қаландарларнинг ички олами, маънавий қарашлари ахлоқ намунаси сифатида Бобо Тохур Урён, Саной, Саъдий Шерозий, Ҳофиз, Фахриддин Ироқий, Жалолиддин Румий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб, Хайратий, Мавлоно Хароботий ижодида тасвирланган.

Мумтоз адабиётда қаландарлар турли кўринишда тасвирланганлар. Қаландар лирик қаҳрамон сифатида қуйидаги маънавий қиёфаларга эга бўлган: ошиқ, мажзуб ва адашган. Ошиқ қаландарлар – чинакам Ҳақ ошиқлари, ботин (ички олам) ободлиги учун зоҳир хароблигига парво қилмайдиган кишилар. Мажзуб қаландарлар – қисса, маноқиб ва тазкираларда тавсиф этилган валийсифат суфийлар. Учинчиси қиёфа эгалари бўлган қаландарлар амалларида намойиш ва риёдан сақлана олмаган дарвешлар. Улар одоб талабларидан четга чиққан тоифа сифатида ёритилган. Улар одоб талабларидан четга чиққан тоифа сифатида баҳоланган⁹.

Алишер Навоий қаландар атамасини кўп бора тилга олиб, “Маҳбубу-л-қулуб” асарида уларни қуйидаги турларга ажратган: мажзуб қаландарлар, қаландарлик даъвосини қиладиган “шилқим гадолар”, очкўз, фосиқ ва ҳорис маслаксотарлар.

Навоийнинг издошларидан бўлган, мутасаввиф олим Ҳусайн Воиз Кошифий эса қаландарларнинг амалиётлари, маросимлари, ташқи қиёфа ва

⁹ Рафиддинов С. Ўзбек адабиётида қаландарийлик ғоялари // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000, № 6-сон. – Б. 3-6.

одатлари ҳақида маълумот берган¹⁰. У хирқа учун ипак бўлмаган матолар жоиз бўлиб, дарвешга жундан тикилган хирқа (пашмина) авлолигини, негаки у кўнгилда ҳаловат, илоҳий жамолдан хузурланишни ҳис этиш учун муҳимлигини таъкидлаган. Фақирлик хирқаси учун тўрт матодан бирини танлаб кийиш жоиз: жун, пахта, палос ва тери.

Ҳусайн Воиз Кошифий “қаландар”, “дарвеш” атамасини бир турда ифодалаган. Уларни фарқларга ажратмаган ҳолда умумий сифатларини жамлаб таърифлаган. Фақирлар деганда кўпроқ қаландарларни назарда тутган.

Шарқ адабиёти билан бир қаторда тасвирий санъатда ҳам “қаландар” ва “дарвеш” тимсолларига алоҳида аҳамият бериб келинган. Жумладан, Камолиддин Бехзоднинг “Қаландар” ҳамда “Бағдодлик дарвеш” номли портрети дарвеш образини яратишда унинг юксак маҳоратини намоён этган. Бу миниатюра ва портретлар Марказий Осиёга хос қаландарларнинг кўриниши ҳамда даврий жиҳатдан фарқларини намоён қилган.

Камолиддин Бехзод қаландар ва дарвеш қиёфасини икки хил кўринишда ифодалаш орқали уларнинг фарқларини кўрсатиб берган. Қаландар тасвирида ўзини жисман ва руҳан унитган ҳолда Яратганга боғлаган зоҳид акс этса ва дарвеш тимсолида тафаккур орқали Аллоҳга ботинан бирлашган образни намоён қилган. Бундан келиб чиқадики, қаландар ошиқлик мақомидаги суфий, дарвеш эса ирфон босқичидаги тафаккур соҳиби бўлганлар.

Марказий Осиё қаландарлари ҳақида маълумот берувчи “Қаландарнома” туркумидаги кўлөзма китоблар маҳаллий фондларда сақланади. Ўзбекистон халқаро ислом академияси Манбалар хазинасида 4 та, ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кўлөзмалар фондида 3 та “Қаландарнома” мавжуд. Уларда қаландарлик одоби ва улар риоя этиши лозим бўлган амалий тавсиялар келтирилган.

Ҳолати яхши сақланган “Қаландарнома” нусхаси ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг 9175 рақами остида сақланаётган 200 саҳифалик кўлөзманинг 10 саҳифаси қаландарликка бағишланган бўлиб, ушбу кичик рисола “Рисолаи қаландарий” деб аталади. Рисоланинг муаллифи номаълум бўлиб, муаллиф Имом Сухравардий ва Баҳоуддин Нақшбанднинг суфиёна қарашларидан келиб чиқиб, мазкур китобчани ёзгани аниқланган.

Абу Бакр Қаландар Румийнинг “Қаландарнома” китобининг замонавий нашри Қозон шаҳрида чоп этилган. Унинг асл кўлөзма нусхаси ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида (№11668) сақланади.

Қаландарномалар тариқатга янги кирган солиқлар учун қўлланма вазифасини ўтаган. “Фақир”лик тушунчасининг изоҳи, “қаландар” атамасининг ҳарфий шарҳи, кулоҳ кийиш одоби ва унинг турлари, тариқатга

¹⁰ Футувватномаи султоний; Ахлоқи муҳсиний / Кошифий Ҳусайн Воиз, нашрга тайёрловчилар: М.Аминов, Ф.Ҳасанов. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2011. – 376 б.

кирган киши ўқиши лозим бўлган дуолари келтирилган. Қаландарномалар орқали ёш солиқларга тариқатнинг илк босқичлари ва амалиёти билан боғлиқ кўрсатмалар берилган.

Диссертациянинг учинчи боби **“Марказий Осиё қаландарларига оид манбалар таҳлили”** деб номланади. Бу бобда Ўзбекистон Миллий архиви ҳужжатларида қаландарийлик ва қаландархоналар фаолияти, жаҳид адибларининг Марказий Осиё қаландарларига муносабати, замонавий тариқатлардаги қаландарликка хос хусусиятлар очиб берилган.

Ўзбекистон Миллий архивида қаландарийларга оид XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрларнинг биринчи чорагига тааллуқли ҳужжатлар сақланади. Улар ҳақидаги маълумотлар масжид, мадраса ва вақфга тегишли ҳужжатлар таркибида учрайди. Ҳужжатларда Туркистон ўлкасидаги эшонлар ва дарвешларнинг мамлакат ривожига ҳамда аҳоли маънавиятига салбий таъсир кўрсатувчи шахслар сифатида баён қилинган. Рус ҳукуматида нисбатан хавф туғдириши мумкин бўлган омиллар сифатида қаландарийлар фаолияти ҳам тугатилиши лозимлиги уқтирилган.

Ҳужжатларга биноан, қаландарлар энг кўп тарқалган ҳудуд ва маркази Самарқанднинг Каттакўрғон тумани бўлгани аниқланди. Рус мустамлакаси даврига келиб, қаландарларнинг машҳур пири Ҳожи Сафо Валийнинг тўрт нафар ўғли Самарқанд қаландархонасида етакчилик қилган. Улар бошчилигидаги қаландарлар гуруҳи “қирқ қаландар” номи билан аталган.

Абу Тоҳирхўжа Самарқандий Марказий Осиёдаги қаландарларнинг пири Бобо Ҳожи Сафо Валий (ваф. 1740-й.) ҳисобланиб, унинг мозори Самарқанд шаҳрининг ташқарисида, жануби-шарқий бурчагида, “Қаландархона” тақяси деб аталадиган қаландархона маҳалласида жойлашганини қайд этган. Ҳожи Сафо Валий кулоҳ ва жандани Бобо Ҳожи Абдурахим қаландардан кийгани ва силсиласи Али ибн Абу Толиб орқали Муҳаммад (с.а.в)га бориб тақалиши қайд этилган. Ҳожи Бобо Сафо Маккада ҳам фаолият олиб бориб, у ердан Самарқандга қайтиб, тақя ва қаландархона солдирган¹¹.

А.Троицкая Самарқанд қаландархонаси Бухоро, Қашғар, Афғонистон ва Хивадагилардан назорат қилиш ҳуқуқига эгаллиги билан ажралиб туришини таъкидлаган. Бундан ташқари Самарқандда шайхлик мақоми наслдан-наслга ўтиши шарт ҳисобланган. Тадқиқотчи Ўзбекистон қаландарийларига хос атамаларнинг изоҳини шакллантириш орқали қаландарийлар орасида қўлланиладиган баъзи сўзларга ойдинлик киритган. Жумладан, минтақа бўйича ягона етакчи пир “бобо” ёки “тўра” деб аталган. Ундан кейин “отавой” катта қаландар вазифасини бажариб, тушумларни назорат ва тақсимловчи шахс экани келтирилган. Шунингдек, қаландарийлар орасида Аҳмад Яссавий ва Бобораҳим Машраб каби шоирларнинг шеърларидан тузилган мажмуа “талқин” бўлиб, уни баланд овозда ўқувчи гуруҳнинг ягона

¹¹ Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий. «Муъин ал-фуқаро», «Тарихи муллазода» (Бухоро мозорлари зикри); Абу Тоҳирхожа Самарқандий. Самария. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – Б. 161-162.

аъзоси “пешталқин” ёки “пешхон” ва унга жўр бўлувчи қаландарлар эса “пасталқин” номини олган. Қаландарийлар доира шаклида, одамлар гавжум жойда “само” зикр амалиётини бажариб, унинг якунида “салотоғур” вазифасидаги қаландарий дуо ўқиш билан мазкур амалиётни тамомлаши керак бўлган. Бу амалиёт ҳафтанинг душанба ва пайшанба кунлари ташкил қилиниши лозим бўлган¹².

Тошкентдаги қаландарийлар билан бевосита мулоқот қилган В.В.Верещагин 1867-1868 йиллар Тошкентга қилган сафари натижасида бир муддат қаландархоналарда истиқомат қилган. У ернинг шарт-шароитини яхши ўрганиб, қаландарийларнинг ташқи қиёфаларини суратларда акс эттириш натижасида “От Оренбурга до Ташкента”¹³ рисоласини ёзган ва “Туркистон серияси” номли суратлар тўплами билан Санкт-Петербург шаҳридаги кўрғазмада иштирок этган.

Ўзбекистон Миллий архивидаги И-1-рақамли 1899 йилга оид ҳужжатга кўра¹⁴, ўлкада 2000 дан ортиқ қаландар фаолият олиб борган. Унга ҳар бир вилоятдаги қаландархоналар ҳамда уларнинг аъзоларининг сони билан боғлиқ маълумотлар киритилган.

Диссертацияда архив маълумотларини умумлаштириш ва таҳлил қилиш жараёнида Туркистон ўлкасида қаландархона ҳамда қаландарлар сони хронологик тартибда кескин камая боргани, уларнинг масканларида бўйдоқ қаландарлар билан бирга оилали қаландарлар ҳам истиқомат қилгани аниқланди. Оилалилар учун қаландархона таркибида махсус қисм (ички ҳовли) ажратилган. Ҳунарманд қаландарлар эса ўз ҳовлисига ҳам эга бўлгани кузатилган. Ташқи ҳовлида мусофирлар ва мужаррад қаландарлар истиқомат қилган. Бўйдоқ қаландарлар ҳали тўлиқ руҳий камол топмаган, мақомларни тўлалигича ўзлаштиришга улгурмаганлиги билан оилали қаландарлардан фарқ қилган.

Туркистон матбуотида Марказий Осиёнинг мустамлака давридаги тариқатлар, оқимлар, тасаввуф вакиллари ҳисобланган эшонлар, шайхлар, қаландарлар, дарвешлар ҳақидаги қарашлар ва хабарлар кенг ёритилган. Бу борада жаҳидларнинг ўрнини алоҳида кўрсатиш зарур. Зеро, улар маҳаллий аҳолининг маънавий ҳаётида катта ўрин тутган.

Тариқатларнинг зикр маросимлари рус расмий матбуотида этнографик тадқиқот сифатида акс этган бўлса, маҳаллий тилдаги газета саҳифаларида жаҳид намояндалари томонидан сохта, “шариатдан беҳабар, амалда тариқатни даъво қилувчи” шайхлар, эшонлар, дарвеш ва қаландарлар фаолияти ҳақида мулоҳазалар берилган. Миллий матбуотда чоп этилган мақолаларда сохта тариқат вакиллари фаолиятини назорат қилиш, халқда диний маърифатни ўстириш каби масалалар долзарб мавзу сифатида кўтарилган. Рус расмий матбуотида тариқатлар ва тасаввуф вакиллари,

¹² Троицкая А.Л. Каландары и Маддахи //Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – Москва: Наука, 1975. – С. 192

¹³ Верещагин В.В. От Оренбурга до Ташкента. – Москва: 1867-68. – С. 47-48.

¹⁴ ЎзМА, И-1, Опись-18, Дело-29. – С.

айниқса, бу даврда эшонлар фаолияти қаттиқ танқидга учраб, улар Дукчи эшон тимсолида “сиёсий-диний хавф солувчи куч” сифатида кўрсатилган¹⁵.

Исмоилбек Гаспринский, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпон ва бошқа жаид вакиллари мақолалар орқали қаландарлар ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини билдирганлар.

Фитрат қаландарлик ҳақида ёзган “Машраб” номли мақоласида қаландарлик турмуш тарзи билан қаландарийлик тариқатини адаштирмаслик кераклигини таъкидлаган. Машраб қаландарийлик ҳаёт тарзини тарғиб қилса-да, нақшбандийликка амал қилгани келтирилган. Машрабнинг кескин қарашлари ва бўйсунмаслиги қаландарийларни эслатгани боис айрим манбаларда уни кўпинча қаландарлик тариқати вакили сифатида келтириш холлари мавжуд.

Чўлпон ҳам дастлаб “Қаландар”, “Мирзоқаландар” таҳаллуси остида ижод қилган ва ўзини халқнинг “қаландар”и деб атаган. Кейинчалик халқ орасида Чўлпон номи билан кўпроқ танилди. У ўзининг қаландарона қарашлари билан шуҳрат топган. “Қаландар ишқи” номли шеъри машҳур бўлиб, шоир ўзини қаландар ўрнида кўради ва бу мақомни ошиқликнинг юқори чўққиси, деб билади.

Абдулла Қодирий қаландарийлик тариқати вакиллари тушкунликдан олиб чиқиш масаласига жиддий аҳамият берган. Жамиятдаги иллатларни бартараф этиш масаласини кўтарган. Кам таъминланган оилалар учун ажратилган ижтимоий таъминотдан қаландар ва маддоҳлар фойдаланишига қарши бўлган. Улар кучга тўлган йигитлар, мусулмон бўла туриб, енгил ҳаётга кўникиб қолганини қоралаган. Қаландарларнинг фарзандларини бу йўлдан сақлаш кераклигини, уларга илм ўргатиш лозимлиги ҳақида гапирган.

Тарихда ўтган қаландарларнинг танқидга учраган баъзи ҳолатлари бугунги кунда замонавий тариқатчиликда учрайдиган иллатлар сохта қаландарларнинг фаолиятида ҳам кузатилади. Замонавий тариқатлар фаолиятида касб қилмаслик, тиланчиликка берилиб кетиш, оила қурмаслик, доимий сафарда бўлиш каби иллатлардан сақланилмаса нафақат одамларнинг эътироз ва танқидларига учраш, балки диндан узоқлашиш ва шариатга номувофиқлик ҳам юзага келади. Яратганга ошиқлик даъвосини қилиб, ўзларини баъзи фарз амаллардан озод кишилар сифатида кўришлари ҳам шулар жумласидан. Ҳаддидан ошган қаландарлар ҳам жамоат билан намоз ўқишни ёқламаганлар, нафлларга аҳамият қаратмаганлар. Илмга рағбат кўрсатмаслик, касб қилмаслик қаландарлар учун ҳам бугунги тариқатчилар фаолиятида ҳам ачинарли иллат. Қаландарийлик тариқати вакиллари таваккул масаласида ғулувга кетишлари натижасида тиламчиликни касб этиш ҳолатига тушдилар. Бу кайфият ҳозирда тариқатчилар фаолиятида ҳам кузатилмоқда.

¹⁵ Саримсоқов Абдулҳаким. Қаландарлар ёхуд танбаллар // Садойи Туркистон. – 1914, 4 апрел. – № 1;

ХУЛОСА

Диссертацияда келтирилган мақсад ва вазифалар доирасида амалга оширилган тадқиқот ва таҳлиллардан қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Марказий Осиёда қаландарийлик тариқатининг тарихи ва улар яшаган ҳудудлар билан боғлиқ маълумотлар саёҳатномаларда ўз аксини топган. Тасаввуфий манбалар қаландарийликнинг тариқат сифатидаги аҳамиятини, қаландарнома қўлёзмалари эса амалий жиҳатлари билан боғлиқ хусусиятларини ва Ўзбекистон Миллий архиви ҳужжатлари жамиятда тутган ўрнини очиқ беришга хизмат қилади. Юқорида келтирилган манбалар кўра, Марказий Осиёда қаландарийлик жамиятнинг турли қатламларида жумладан, шариат ва тасаввуф вакиллари орасида авж олган риё, ҳашаматга берилиш каби иллатлардан норозиликнинг ифодаси сифатида юзага келган. Жамиятдан четлашиш ҳамда нафсни ислоҳ қилиш йўлида қаландарийликдаги асосий тамойиллар “сидқ” ва “ихлос”га эътибор қаратилган.

2. Ўрта асрларда Марказий Осиё қаландарлари ҳанафийликка амал қилиши, солиқнинг тариқат мақомларини ўтаб, ижтимоий фаол ҳаётга қайтиши ҳамда ташқи қиёфаси жиҳатидан ҳозирги Эрон ва Туркия қаландарларидан фарқланган. Улар орасидаги фарқлар зикр амалиёти, ҳирқа турлари ва эътиқодий қарашлар масалаларида ҳам намоён бўлган. Марказий Осиёда ҳайдарийлар, ишқийлар, хароботийлар ва абдолийлар қаландарийлик йўналиши вакиллари сифатида яқка ёки гуруҳ тарзида фаолият олиб борганлар.

3. Қаландарийлик асослари маломатийлик негизиде шаклланган, шу сабабли XI-XII асрларда қаландарийлик тариқатида маломатийликдаги “маломат”, “фақр” ва “ихлос” тушунчалари устувор бўлган. Мазкур даврда қаландарийлар эътиқодий жиҳатдан танқидларга учрамаган. XIII-XV асрларда “ваҳдат ал-вужуд” таълимотининг ўзлаштирилиши, қаландарларнинг “ҳулул” ва “таносух” билан “тамға”ланиши уларнинг тасаввуф аҳли орасида аввалги мавқеига путур етишига сабаб бўлган.

4. Қаландарийлар тасаввуфий манбаларда уч тоифага ажратилади: биринчиси, қаландарлик ҳаёт тарзини ўзида мужассам этган суфийлар, иккинчиси, қаландарийлик тариқатига мансуб шахслар ва учинчиси, қаландарийликни даъво қилувчи сохта дарвешлар. Шу билан бирга қаландарийлар қарашлари ва амалиётига кўра, суннийлик ва шиаликка амал қилувчи, асл моҳиятини йўқотмаган ва бирламчи асослардан узоқлашган турларга ажратилади. Марказий Осиё қаландарлари ўрта асрларда суннийлик амалиётига қаттиқ эътибор берган бўлса, кейинги даврларда турли ташқи таъсирлар натижасида уларнинг ақидавий қарашлари ва амалиётларида ўзгаришлар қайд этилган.

5. Мумтоз адабиётда қаландарлар лирик қаҳрамон сифатида қуйидаги маънавий қиёфаларга эга бўлган: ошиқ, мажзуб ва адашган. Ошиқ қаландарлар – чинакам Ҳақ ошиқлари, ботин (ички олам) ободлиги учун

зоҳир хароблигига парво қилмайдиган кишилар. Мажзуб қаландарлар – қисса, маноқиб ва тазкираларда тавсиф этилган валийсифат кишилар. Учинчи қиёфа эгалари бўлган қаландарлар амалларида намойиш ва риёдан сақлана олмаган қаландарлар. Улар одоб талабларидан четга чиққан тоифа сифатида ёритилган.

6. Қаландарийлик амалий характерга эга бўлгани, уларга хос фаолият сир сақланиши лозимлиги сабабли мазкур тариқат вакиллари томонидан ёзма манбалар таълиф этишга кам эътибор қаратилган. Улар ўзлари ва Яратган ўртасидаги муносабатни ошқор қилишдан сақланганлар. Шунга қарамасдан “қаландарнома” жанридаги асарлар туфайли қаландарийлик тариқатига тегишли маълумотлар ёзма шаклга келтирилган. Илк ўрта асрларга оид Эрон қаландарномаларида қаландарийлик тариқатининг асосчиси Жамолиддин Савий ва унинг шогирдлари ҳамда тариқат одобига оид маълумотлар назмий услубда ёритилган. Улар баъзан “Маноқибни Жамолиддин Савий ёхуд қаландарнома” номи билан ҳам аталган. Марказий Осиёга хос “Қаландарнома” рисоаларида тариқатга кириш одоби, фақирликнинг моҳияти, пир-мурид муносабатлари, вирдлар, хирқа ва кулоҳ кийиш шартлари, қаландарийдарга хос мақом ва ҳолларга оид маълумотлар келтирилган.

7. Ўзбекистон Миллий архивининг Чор Россияси даврига оид ҳужжатларига кўра XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрларнинг биринчи чорагида Туркистон ўлкасидаги иқтисодий-ижтимоий таназзул туфайли муҳтож аҳолининг бепул бошпана ва егулик илинжида қаландархоналарга мурожаатлари ортиб, қаландархоналар сони ўлкада 100 га етган.

8. Туркистон матбуотида жаҳид намояндалари ва жамиятдаги дин уламолари томонидан ўлкадаги қаландарийлар ҳақида салбий муносабат билдирилган. Бу даврда қаландарийликнинг моҳияти аслидан узоқлашиб, қаландархоналар ишсизлар ва тиланчилар учун бошпана манбаига айланиб қолган. Жаҳидлар даврий матбуоти ва илмий нашрларида жамиятдаги тартиб қоидаларга амал қилмайдиган, тариқатга мансубликни даъво қилувчи қаландарлар фаолияти мунтазам танқид остига олинган.

9. Қаландарийлик тариқатига муносабат даврларга кўра бир-биридан фарқланган. Тариқат шаклланган XI-XII асрларда уларга нисбатан ижобий қараш мавжуд бўлган. XIII-XVI асрлар давомида ҳақиқий ва сохта қаландар тушунчаси шаклланган. XVIII-XX асрларга келиб қаландарларнинг деярли барчаси асл моҳиятини йўқотган тариқат вакиллари сифатида қайд этилган.

10. Бугунги кунда Ҳиндистон, Эрон ва Мисрнинг айрим ҳудудларида қаландарий жамоалари мавжуд. Ўзбекистондаги баъзи замонавий тариқатчилик вакиллари орасида илмга бефарқлик, оила таъминотини тарк этиш, касб қилишга аҳамият қаратмаслик каби сохта қаландарийликка хос жиҳатлар ўз аксини топган.

Тадқиқот жараёнида чиқарилган хулосалар юзасидан амалий тавсиялар:

1. Марказий Осиёда фаолият олиб борган тасаввуф алломаларининг илмий меросини янада чуқурроқ ўрганиш мақсадида Бухорода “Тасаввуфшунослик илмий-тадқиқот маркази”ни ташкил қилиш.

2. Мовароуннаҳр тасаввуф тарихи, алломалари ҳаёти ва ижодини чуқур тадқиқ этиш ҳамда кенг жамоатчиликка етказиш мақсадида Ўзбекистон халқаро ислом академиясида “Марказий Осиё тасаввуфи” номли нашр чоп этиш;

3. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди ҳамда Ўзбекистон халқаро ислом академияси Манбалар хазинасида сақланаётган қаландарномалар тасаввуф тарихининг очилмаган қирраларини намоён қилишда муҳим ўрин тутишидан келиб чиққан ҳолда янги нашрини тайёрлаш.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 FOR AWARDING SCIENTIFIC
DEGREES AT THE INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

TUYCHIYEVA NILUFAR MAHSUTJANOVNA

**SPECIAL FEATURES OF THE TARIQAH OF QALANDARIYA IN
CENTRAL ASIA**

24.00.01 – History and source study of Islam

**ABSTRACT OF DISSERTATION OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON HISTORICAL SCIENCES**

TASHKENT – 2021

The theme of the dissertation (PhD) is registered in the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. B2021.1.PhD/Tar890

The dissertation was carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) was posted on the Scientific Council website (www.iiiau.uz) and Ziyonet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser:

Usmanov Ibrahim Sabirovich
Candidate of Historical Sciences, Associate

Official opponents:

Ostanaqulov Ikromitdin
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

Rafiddinov Sayfiddin Sayfulloh ogli
Candidate of Philological Sciences, Associate

Leading organization:

Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni

The defense of the dissertation will be held on November “___” 2021 at ___ meetings of the Academic Council under the No. DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 for awarding academic degrees at the International Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, Kadiri street, 11. Telephone: (99871)244-00-56); fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation is available at the information Information and Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered number 73) (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri Str., 11. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation abstract is distributed on November “___” 2021.

(Protocol registered No.1 November “___” of 2021)

D.R.Mahsudov

Chairman of the Scientific Council
for awarding scientific degrees,
Doctor of Historical Sciences

S.R.Rustamiy

Secretary of Scientific Council for
awarding scientific of degrees,
Doctor of Philological Sciences

Z.M.Islamov

Chairman of Scientific Seminar
under the Scientific Council for
awarding scientific degrees,
Doctor of Philology, Professor

INTRODUCTION (Doctor of Philosophy (PhD) dissertation annotation)

Actuality and necessity of research. In the era of development in human material life worldwide, the advancement of moral thinking offers humanity the opportunity to escape spiritual decay. In the history of the Middle Ages, the teachings of Sufism served as a factor in the spiritual and moral development of man. The Qalandariyya sect, which is one of the branches of Sufism, differs from other sects not only in its struggle against “riya” (hypocrisy) and “nafs” (self) but also in its incorporation of classical Sufism traditions. Since the Qalandariyya is also recognized as a means of educating the spiritual world of man, it is considered as an example of moral maturity, human solidarity, contentment, and spiritual development.

The scientific significance of this type of research is evidenced by the fact that a lot of research is being conducted in research centers and universities around the world to study the social, historical, and mystical nature of Qalandariyya. Scientific research is being conducted by Western and Eastern scholars on the origin of the Qalandariyya as a sect, its ideas, regional distribution, causes, directions of development, stages of development, and decline. However, there are now cases of misinterpretation of issues related to the regional features and practical aspects of the Qalandariyya. Therefore, conducting special research on the essence of Qalandariyya, based on the principles of truthfulness and science, will serve to further enrich the effectiveness of research in this area and the systematic formation of objective views.

In recent years, Uzbekistan has created great opportunities for scientific research related to the spread of sects in Central Asia and the study of scientific and educational heritage. In particular, the establishment of the Bahauddin Naqshband School of Sufism at the Mir Arab High Madrasa, the focus on the study of the history of the Seven Pirs can be seen as a practical confirmation of our opinion. In the sources of Tasawwuf, members of the Qalandariyya sect are recognized as virtuous people who have attained spiritual maturity. Scientific research on the history of Sufism and its interpretation in the literature is being carried out in Uzbekistan. Even though some of the books in the “Qalandarnama” series have been translated, it is necessary to study the directions of Qalandariyya in Central Asia, methods of dhikr (remembrance), principles of traveling, places, leading sacred Sufis, differences from the sects of other regions.

This dissertation will serve to some extent in the implementation of the tasks set out in the Presidential Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. DP-4947 of February 7, 2017 “On the Action Strategy for the further development of the Republic of Uzbekistan”, Presidential Decree No. DP-5046 of May 19, 2017 “On measures to further improve interethnic relations and friendly relations with foreign countries”, Decree No. DP-5416 of April 16, 2018 “On measures to radically improve the activities of the religious and educational sphere”, and the Resolution of the Cabinet of Ministers of June 22, 2018 No 466

“On measures to organize and support the activities of the International Islamic Academy of Uzbekistan.”

Compliance of research with the main priorities in the field of science and technology development in the Republic. The research was carried out following the priorities of the development of science and technology I. “Ways to form a system of innovative ideas and their implementation in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state.”

Level of research the problem. Western historians, orientalists, ethnographers, Islamic scholars, tourist researchers such as E.Bertels, O.Bjork, I.Goldsiger, A.Knysh, P.Pozdnev, I.Petrushevskiy, T.Staradub, Dj.Trimingem, A.Khismatullin, A.Shimmel, and K.Ernst gave information about the emergence of the Qalandariyya in the form of a movement in Central Asia and its development in Iran as a sect¹. In this study, the activities of qalandars in Central Asia, the description of their appearance, and general qualities were studied. Written sources on their lifestyles, attitudes, and activities of qalandarkhanas were not involved in specific research processes.

In Uzbekistan, in the books and scientific articles of orientalists, historians, Islamic scholars, literary critics such as N.Kamilov, B.Babadjanov, S.Rafiddinov, I.Ostanakulov, I.Usmanov, H.Yuldashkhodjaev, K.Rahimov, information about the practical activity, lifestyle, and appearance of qalandars is given².

No attention has been paid to the processes and ideological foundations of the formation of the Qalandariyya as a sect, its classification, and its features in the sources.

Ahmad Yashar Ojak from Turkey, Muhammad Shafi'i Kadkani, Abul Hussein Zarrinkob, Sayyid Abu Talib Mirabidin from Iran, and Abul Fadl al-Qunawi from Syria are among the modern scholars who have written a special book on the history of Qalandarism. They studied the role of qalandars in the area where they lived, the fatwas of the people of Sharia against them, the positive and

¹ Bertels E. Sufism and Sufi literature. - Moscow: Nauka. 1965. - 523 p.; Bjork O. Sredi dervishey. Per. s angl. Nilov S. - Moskva. Sampo 2002 - 192 s.; Goldsiger I. Lecture on islame. - Brockhaus: Efron, 1912 - 454 s.; Knyshch A. Muslim mysticism: a short story. - Moscow: Dilya, 2004. - 464 p.; Pozdnev P. Dervish the Muslim world. - Orenburg: typography Breslina, 1886. - 386 p.; Petrushevskiy I.P. Islam v Irane v VII - XV vekax (kurs lektsiy) / Otv. ed. V.I. Belyaev. - Leningrad: Publishing House of Leningradskogo University, 1966. - 400. p.; Starodub T.X. Srednevekovaya architecture, associated with Sufism: khanaka, zaviya, takiya // Sufism in the context of Muslim culture. - Moscow: Nauka, 1989. - 268-280 p.; Trimingem Dj. Sufi orders in Islam. - Moscow: Nauka, 1989. - 326 p.; Xismatulin A. Sufi ritual practice. SPb, 1996; Shimmel A. Mir islamskogo mysticism. - Moscow: Aleteyya, Enigma, 2000. - 414 p.; Ernst K. Sufism - Per. s angl. A. Gorkavogo. - Moscow: FAIR-PRESS, 2002. - 320 p.

² Komilov N. Sufism. - Tashkent: Mavorounnahr, 2009. - 448 p.; Babadjanov. B. Revival of the activities of the Sufi group. / Sufism in Tsentralnoy Azii (Zarubejnye issledovaniya) Sb. st. pamyati Mayera F. (1912-1998) // Sost. and otv. Editor Xismatulin A. SPb GU: 2001; Rafiddinov S. Qalandar ideas in Uzbek literature. // Uzbek language and literature. 2000, №6-son. - B. 3-6.; Ostonaqulov I. Muhammad Siddiq Rushdie and his work "Tazkirat ul-Awliyoi Turki". - Tashkent: Tashkent Islamic University, 2007. - 184 p. Ostonaqulov I. Sultan of the Saints. Guardians of Turan. - Tashkent: New Century Generation. 2004. - 256 p.; Usmanov I. Wisdoms of Navodir al-usul. - Tashkent: Fan, 2009. - 175 p; Yuldoshkhojaev H. Modern views of sectarianism. - Tashkent: Tashkent Islamic University, 2010. - 78 p.; Rahimov K. History of Movarounnahr mysticism: formation and systematization of doctrine (VIII-XI centuries). - Tashkent: Akademnashr, 2020. - 400 p.

negative attitudes towards qalandars³. However, these works do not dwell on Central Asian Qalandariyya. It is said that Qalandariyya originated in this region and later moved to Turkey under the persecution of the Mongols. They mainly covered the activities of qalandars operating in Iran and Turkey and provided information on their history of origin and practices. While these works do not provide complete information about Central Asian Qalandariyya, they do help to compare interregional differences.

In contrast to the above, the study involves a comprehensive study and analysis of the activities of the Qalandariyya in Central Asia and the works that provide information about it.

Relevance of the research with the scientific-research plans of the higher education institution in which the dissertation was carried out. The dissertation was performed as part of the project of the Research Plan of the International Islamic Academy of Uzbekistan FZ-202002146 – “Creation of a multimedia program and mobile application based on the works of Central Asian thinkers, combining enlightenment and educational struggle against destructive ideas” and research project named “Program of measures to improve Islamic studies”.

The purpose of the research is to reveal Qalandariyya tariqah’s place in the life of society by showing its peculiarities in Central Asia.

Tasks of the research:

To identify the theoretical and methodological aspects of the formation of the Qalandariyya in Central Asia and to show different approaches;

to determine the directions of the Qalandariyya and their peculiarities;

to determine the influence of the ideas of Malamatiyya on the Qalandariyya;

to demonstrate the coverage of the image of Qalandariyya in the works of Central Asian writers;

to substantiate that the manuscripts of the “Qalandarnama” are an important source in the study of the views and practical features of the Qalandars;

to disclose the activities of Central Asian qalandars of the XIX-XX centuries on the basis of documents of the National Archives of Uzbekistan;

to cover the attitude of Central Asian qalandars in the periodicals of Jadid representatives;

to identify forms of manifestation of the features of qalandars in modern tariqahs and to develop proposals and recommendations.

The object of the research is the activity of qalandars in Central Asia.

The subject of the research is the peculiarities of the formation and development of the Qalandariyya movement in Central Asia as a tariqah.

Research methods. The research process used a complex approach,

³ Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süflilik: Kalenderîler, Ankara 1992. –267 p.; Muhammad Reza Shafi'i Kadkani. Qalandar narrow history. – Tehran. Saxn. 1386 AH – 606 p.; Zarrinkub Abdulhusayn. Chustichu dar tasawwufi Iran – Dushanbe: Irfon, 1992. – 396 p.; Sayyid Abu Talib Mir Obidin. Oyini qalandari. – Tehran. Hijri 1374. – 71 p.; Abul Fadl Muhammad ibn Abdullah al-Qunawi. As-Sufiyatul Qalandariya. – Madina, 2002. – 319 p.

historical, chronological, logical, analytical and synthesis, comparative analysis methods.

The scientific novelty of the research is that:

It was revealed that in the 11th century, in the Islamic world, the Qalandariyya was formed on the basis of the Malamatiyya movement, which initially operated within the norms of Sharia, but became unpopular due to the mystery and complexity of its procedures. As a result, the essence of the Qalandariyya was preserved only in the positions of “malamat”, “ikhlas”, and “faqir”.

It has been proven that the main factor in the emergence of Qalandariyya in Central Asia was the prevention of the spread of “riya” among the followers of Shari’a and Sufism, and the reform of “nafs”. And in the treatment of these diseases, the ideas of “sidq” and “ikhlas” were widely relied upon.

It has been substantiated that the pantheism, “hulul” (migration of God into the human body), “al-tanasuh” (the migration of the soul) caused the formation of critical views on Qalandariyya in the Middle Ages.

The study has revealed that by the first quarter of the 19th and 20th centuries, as a result of the economic and social decline of the Turkestan region, the number of qalandarkhanas increased to 100, so that ordinary people could find shelter and food there.

The practical result of the research:

The research scientifically substantiates the influx of representatives of the Qalandariyya from Iran to Central Asia, the analysis of their peculiarities and the development of the activities of qalandarkhanas formed in the region, the use of terms such as qalandar and dervish in fiction to refer to people who have restrained their desires and attained spiritual maturity, the rise of Qalandariyya in the XIX-XX centuries, the formation of qalandar communities, the role of qalandars in the socio-religious life of the region;

Claims such as the disregard for the science of calendars, which is observed today in the activities of the representatives of the tariqah, and which is not subject to social norms; depth in tawakkul, indifference to prayer, attracting people’s attention by wearing unusual clothes, and abandonment of family support were disclosed;

In order to reveal the origin and scientific significance of the genre “Qalandarnoma” manuscripts kept in the Manuscripts Fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhon Biruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan and the International Islamic Academy of Uzbekistan were identified;

Local press articles on the Jadid period were studied. The results of the study of the role of qalandars in social life in Central Asia in the XIX-XX centuries, in particular in Uzbekistan, and the results of the study of the situation in qalandarkhanas were used to form a database on Islamic history and source studies, and the history of Sufism.

Reliability of the research results. Reliability of the obtained results is explained by the facts that the fundamental views of local and foreign scholars on the Qalandariyya were described, theoretical approaches in Eastern and Western Sufism studies were analyzed, the obtained scientific results were based on historical facts, manuscripts and archival documents, the results of the study were approved by the competent authorities.

The scientific and practical importance of the research results. The scientific significance of the results of the research is explained by the fact that it is the basis for a new scientific approach and research in the study of sufi tariqahs, improving the scientific and theoretical aspects of working with representatives of tariqahs, and strengthening the knowledge and skills of young people to protect their spirit from ignorance and alien ideas.

The practical significance of the research results is based on the fact that the conclusions and recommendations of the dissertation can be used to create textbooks and manuals on subjects such as “Sufism”, “Islamic History”, “Islamic Studies”, “Islamic History and Source Studies”, and to improve the content of lectures and seminars.

Implementation of the research results. On the basis of scientific conclusions and recommendations developed as a result of research on the peculiarities of the Qalandariyya tariqah in Central Asia:

The scientific findings about the facts that in the 11th century, in the Islamic world, the Qalandariyya was formed on the basis of the Malamatiyya movement, which initially operated within the norms of Sharia, but became unpopular due to the mystery and complexity of its procedures. As a result, the essence of the Qalandariyya was preserved only in the positions of “malamat”, “ikhlas”, and “faqr” are included in the textbook “Introduction to Sufism”, an explanatory dictionary “Terms of Sufism”, as well as the book “Islamic Enlightenment and the present” (Handbook of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 2472 of June 7, 2021). As a result, the information presented in these books helped to form in students the concept and perception of the Qalandariyya;

The scientific conclusions about the facts that the main factor in the emergence of Qalandariyya in Central Asia was the prevention of the spread of “riya” among the followers of Shari’a and Sufism, and the reform of “nafs”, and in the treatment of these diseases, the ideas of “sidq” and “ikhlas” were widely relied upon are included in the content of the book “Uzbekistan - a tolerant land” prepared on the basis of the order (reference book of the Imam Bukhari International Scientific Research Center of the Republic of Uzbekistan dated June 1, 2021, No 02/353). As a result, there is an opportunity to introduce to the general public the role and importance of the calendar in the recent past;

The scientific conclusions about the facts that the absorption of Iranian ideas “wahdat al-wujud” (unity of the Creator and creation), “hulul” (migration of God into the human body), “al-tanasuh” (the migration of the soul) caused the

formation of critical views on Qalandariyya in the Middle Ages were used in the preparation of an encyclopedic dictionary “Islamic Civilization” (reference book of the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan dated July 29, 2021, No. 1114). As a result, this information served to create a true history of our past on the basis of new conclusions and views on the history of Sufism in the region;

The scientific findings about the facts that by the first quarter of the 19th and 20th centuries, as a result of the economic and social decline of the Turkestan region, the number of qalandarkhanas increased to 100, so that ordinary people could find shelter and food there are included in the content of the manuals “Ma’rifat Gulshani” and “Ma’rifat Ziyosi” (Handbook of the Muslim Board of Uzbekistan No. 1314 of June 7, 2021). As a result, citizens and community activists have been able to address issues related to tariqahs and improve the skills of the imam-khatibs’ assistants on women’s issues.

The approbation of the research results. The results of the research were discussed at 3 international and 11 national scientific conferences.

Publication of the research results. 33 scientific works on the subject of research, including 12 articles in scientific publications recommended for publication of the main scientific results of dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan and 2 articles in foreign journals, were published.

The structure and the scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of references, and appendices. The total volume is 145 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the introductory part of the dissertation, based on the relevance of the chosen topic, the goals and objectives of the research, the object and subject of study are defined. The relevance of the research to the priorities of science and technology, the scientific novelty and practical results of the work are described. Based on the reliability of the results obtained, their theoretical and practical significance is revealed. Information on the implementation of research results in practice, the approbation of the work, results, published works, and the structure of the dissertation is provided.

The first chapter of the dissertation entitled “**Theoretical and historical foundations of the study of the Qalandariyya**” consists of three paragraphs, which cover the history of the Qalandariyya, the conditions of the emergence of the Qalandariyya in Central Asia, its directions, and specifics.

Sources covering the history of the Qalandariyya, the conditions of its occurrence, ideological foundations, and directions can be divided into four categories:

1) Travellers’ books that provide information about the calendar order. Among them are the “Travelogue” series of the Arab traveler Ibn Battuta (1304-

1377), the Hungarian traveler Armeni Vamberi (1832-1913), the Russian painter and traveler Vasily Vereshagin (1842-1904). Among them, Ibn Battuta's impartial and moderate approach to the qalandars is unique. In the books of A. Vamberi and V. Vereshagin, qalandars were exaggeratedly described as representatives of the most backward category of society. There is a critical mood in their approach. The French traveler Nicolas de Nicolai's "Navigation of Ships" and Giovanni Antonio Menavino's (1492-1514) "Travelogue" series describe the appearance, lifestyle, and role of qalandars in modern Turkey.

2) Sources of Sufism that contain the practice and ideological basis of the Qalandariyya can be conditionally divided into 3 types:

a) Sources written by Sufi poets who considered themselves qalandars. In the rubais, ghazals, and masnavis of Baba Tahur Uryan, Sanayi, Saadi Sherazi, Hafiz, and Fakhriddin Iraqi, qalandar was recognized as an honorary degree and a praiseworthy career;

b) Sufis who lived in a medieval environment and illuminated the life of the Qalandars. Abdullah Ansari's "Qalandarnama", Abu Hafs as-Suhrawardi's "Avrorif al-Ma'arif", Abdurahman Jami's "Nafahatul-uns min hazaratil-quds", Alisher Navai's "Mahbubul-qulub" and Hussein Waiz Kashifi's "Futuvvatnamai Sultani" gives objective information about qalandars. The authors of these works compared calendars with malamatis and analyzed them as false and true.

c) Manuscripts: "Qalandarnama" books at the Biruni Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (9175; №11668), "Rislati darvesh va qalandar" (1090/255/2), "Dar bayani iman va maqamati darvesh" (1093-255/V), "Rislati qalandari" (1099-279/II), and manuscripts of the Central Library of Turkey "Risalai qalandarnama" (Dem No: 137648/Tas No: 2977).

3) Materials stored in the National Archives of Uzbekistan, in particular, "Court of the Governor-General of Turkestan" (Fund I.-1), Syrdarya Regional Administration (Fund I.-17), "Report of the head of Jizzakh region" (I.-21- fund). Articles published in Jadid periodicals: "Sadoi Turkiston" (1914. No. 1), "Red Flag" (1920. No.8; 1920. No.138), "Turkiston" (1923. 169; 1923 185-issue.), and "Young Leninist" (1991. July 24).

4) Modern research. The dissertation includes local and Middle Eastern studies, Russian Soviet scientists, scientific research of Western orientologists, which partially focuses on the activities of qalandars of the Central Asian region.

Turkish studies have a special place among the research related to the formation of the calendar in Iran and its activity in present-day Turkey, India, and Uzbekistan. Ahmet Yashar Ocak and Ahmet Karamustafa wrote a separate treatise on the emergence and development of the Qalandar sect in present-day Turkey.

This study pays special attention to the historical principle in the study and objective assessment of the peculiarities of the Qalandariyya in Central Asia. In determining the methodological basis of the dissertation well-known local

scientists N.Kamilov, S.Rafiddinov, I.Usmanov, Turkish scientists A.Ojak and A.Karamustafa, Iranian M.Kadkani, Russian scientists G.Snesarev, O.Sukhareva, A.Troitskaya's theoretical conclusions were used effectively.

Sunni-Hanafism, the main sect in Central Asia, was one of the important factors in the formation of Sufi views and way of life in the country. In this regard, I.Usmanov emphasizes that the Sufism of Mawarannahr was influenced by the Hanafi-Maturidi sect⁴.

According to Ahmet Karamustafa, the principles of tolerance inherent in Hanafism ensured the spread of nontraditional forms of Qalandariyya in the region⁵.

The activities of the representatives of this sect were not banned in the country, as the ideas of the freedom of thought in Qalandariyya were in line with the principles of pluralism of the Hanafi School.

Qalandariyya originated in the 11th century in Central Asia under the influence of the Malamatiyya movement and did not take the form of a sect during this period. Initially, it operated as a "movement" or "association" and had its own position in the region. The concept of Malamatiyya, which appeared in the IX-X centuries, was formed in the XII-XIII centuries in two different directions. One of them was Haydariya and Jawlaqiya from the Qalandari sects, and the other is the Khojagon sect, which adheres to religious rules and promotes Malamatiyya views. One of the factors that influenced the emergence of Qalandariyya was the high aspiration for traditional purity in Central Asia since the past. Over time, as a result of external influences in Qalandariyya, great importance began to be attached to appearance and to a strictly systematized practice.

In a short time, the Qalandariyya spread not only in the country but also in the east to Fergana and in the west to Iraq and Syria. By the beginning of the thirteenth century, Qalandariyya was in crisis. While some of their followers joined the Qalandarian sect, the other part joined other sufi sects⁶.

From the second half of the 13th century, thanks to the Iranian Sufi Jamaluddin Savi (d. 1221), this movement became a definite systematic sect. He began his activity in 1219 in Damascus and died in Dumyat. Jamaluddin Savi was distinguished from other Sufis by his striking appearance. This appearance was known among the members of the sect as "chor darb"⁷.

The directions of the Qalandariyya tariqah differed according to their regional distribution. For example, the Central Asian qalandars, in contrast to the qalandars in Iran and Turkey, were moderate and strictly adhered to Sunnism,

⁴ Usmanov I. Doctrinal views in the sects of Movarounnahr // Scientific analytical information: Scientific-analytical information of the Tashkent Islamic University under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. – Tashkent. TIU, 2017. №3. – B.4.

⁵ Kara Mustafa. God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Middle Period 1200-1550 Paperback – June 1, 2006.

⁶ Knysh A.D. Muslim Sufism. – Moscow: Dilya, 2004. – p. 314.

⁷ "Chor" means "four" in Persian and "darb" in Arabic means "four strikes". The term shaving hair, beard, eyebrows and mustache.

which led to their success among the people.

Among the directions of the Central Asian Qalandariyya were Haydariyya, Ishqiyya, Harabatiyya, and Abdals. The most famous of them was Haydariyya, founded by Qutbiddin Haydar Zavai (d. 616/1221), which appeared in Khorasan at the end of the 12th century. He came from the Turkic tribes of Central Asia and was a follower of Ahmad Yassavi.

The second chapter of the dissertation, entitled **“The doctrine and practice of the Qalandariyya in Central Asia”**, analyzes the reflection of the doctrine of Malamatiyya in the ideas of the Qalandariyya, as well as the similarities and differences between them. Also, the coverage of the image of qalandars in the works of Central Asian literature, the reflection of the interpretation of the practice of qalandars in the books “Qalandarnama” were studied.

Al-Hakim al-Tirmidhi (d. 932), a contemporary of the Malamatis, criticized the Malamatis and their views on nafs. The reason for this was that a deep indulgence in the notions of sidq, ikhlas, and humiliation of nafs would later lead to error. Initially, he did not advocate that Malamatiyya, based on gaining the blame of others by secretly performing supererogatory prayers, avoiding hypocrisy, and humiliating one’s own self, would gradually lead to humiliation. As al-Hakim al-Tirmidhi warned, the Malamatis’ profound approach to the issue of nafs caused criticism.

Mutasawwif Abdurrahman al-Sulami⁸ (d. 412/1021), who was the first to write a treatise in support of the Malamatis in his time, gave the Qalandars the same high marks as the Malamatis. In later literature, there is a big difference between the qalandars described by beggars, unmarried, wandering, and the qalandars cited by Sulami.

The qalandars did not pay much attention to the creation of literature on the theoretical and practical foundations of the tariqah, as they did not show their inner state, did not perform their supererogatory deeds openly, and emphasized more practice. Those who claim that qalandars had no theoretical basis accuse them of ignorance. Because of this, Qalandariyya was defined by later scholars as a tariqah consisting of a set of unfounded practices that did not rely on scientific-theoretical foundations. Abdurahman Jami (1414-1492), on the other hand, compared the Malamatis and the Qalandars and described them that Malamati followed the customs of the Sufis, while the Qalandars, on the contrary, tried to break these customs (deliberately so that people would rebuke them). According to him, Malamati sees good in everything, prefers to hide his meritorious deeds. Qalandar, on the other hand, is content with the purity of heart.

Although aspects specific to qalandars had a significant impact not only on Sufism but also on literature and the arts, the field has not been studied in depth. In literary sources, the term “qalandar” is interpreted in different ways. In particular, in the works of art, the inner world of the qalandars, their high

⁸ Muhammad Reza Shafi'i Kadkani. Qalandar narrow history. – Tehran. 1386. – Б. 132.

spiritual views as a symbol of high morality are depicted in the works of Baba Tohur Uryan, Sanai, Sadi Shirazi, Hafiz, Fakhridin Iraki, Jalaluddin Rumi, Abdurahman Jami, Alisher Navai, Boborahim Mashrab, Khairati, Mavlana Kharabati.

In classical literature, qalandars as lyrical heroes had the following spiritual images: The first – ashiiq qalandars. These are true lovers of God. They are possessors of compassion and mercy who do not care about the destruction of the outer world for the sake of inner prosperity. The second is majzub qalandars. These are saint people who are described in short stories, manaqibs, and tazkiras. The third is the qalandars who could not avoid pride and hypocrisy. They were assessed as a category that deviated from the requirements of etiquette⁹.

Alisher Navai repeatedly mentioned the term qalandar and in his work “Mahbubul-qulub” divided them into the following types: majzub qalandar, “faceless beggars” who claim to be qalandar, and greedy, wicked qalandars.

One of Navai’s followers, the Sufi scholar Hussein Waiz Kashifi¹⁰, gave information about the practices, rituals, appearance and customs of the qalandars. He said that fabrics other than silk were permissible for hirqa. Woolen hirqa (pashmina) is better for dervish because it is important for the heart to feel pleasure and the enjoyment of divine beauty. It is permissible for the poor to choose one of the four fabrics for hirqa: wool, cotton, felt, and leather.

Hussein Waiz Kashifi saw and evaluated the terms “qalandar” and “dervish” in the same way. He summarized their general qualities without distinguishing them into differences. He meant qalandars in general when he said about faqirs.

Along with the literature of the East, special attention was paid to the symbols of “qalandar” and “dervish” in the fine arts. In particular, Kamaledin Behzad’s portraits “Qalandar” and “Baghdadian dervish” show his mastery in creating the image of a dervish. These miniatures and portraits show us the appearance and periodic differences between the qalandars of Central Asia and other regions.

Kamaledin Behzad also showed their differences by expressing the image of a qalandar and a dervish in two different ways. The image of the qalandar depicts a hermit who bound himself to the Creator, forgetting himself physically and spiritually, and in the image of the dervish, he showed the image of a man united to Allah through contemplation. Accordingly, qalandar is a Sufi in the status of an ashiiq, and dervish is a thinker in the stage of gnosis.

There are also manuscripts about Central Asian qalandars named “Qalandarnama”, which are kept in local collections. There are 4 “Qalandarnama” books in the Resources Fund of the International Islamic Academy of Uzbekistan and 3 in the Manuscripts Fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Biruni of the Academy of Sciences of the

⁹ Rafiddinov S. Qalandar ideas in Uzbek literature // Uzbek language and literature. 2000, №6-son. – B. 3-6.

¹⁰ Futuvvatnomai sultani; Akhloqi muhsiniy / Kashifiy Hussein Voiz, editors: Aminov M, Hasanov F. – Tashkent: “National Encyclopedia of Uzbekistan” State Scientific Publishing House, 2011. – 376 p.

Republic of Uzbekistan. These books focus on qalandars' etiquette and the practical advice they should follow.

A perfect copy of the "Qalandarnama" is 10 pages of the 200-page manuscript of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Biruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan under number 9175, which is called "Risalai Qalandar". The author of the treatise is unknown. Specialists found that the author wrote this treatise based on the Sufi views of Imam Suhrawardi and Bahauddin Naqshband.

Another important "Qalandarnama" was written by Abu Bakr Qalandar Rumi and was newly published in Kazan. The original manuscript is kept at the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Biruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (№11668).

"Qalandarnama" books served as a guide for newcomers to the tariqah. There was an explanation of the concept of "poverty", a literal interpretation of the term "qalandar" and the etiquette of wearing kulah and its types, as well as prayers that should be recited by a member of the tariqah. Through the qalandarnamas, young saliks were instructed on the early stages and practices of the tariqah.

The third chapter of the dissertation is entitled "**Analysis of sources on Central Asian qalandars.**" This chapter illuminates the documents of the National Archives of Uzbekistan cover the activities of qalandars and qalandarkhanas, the attitude of jadid writers to the qalandars of Central Asia, and the manifestation of the peculiarities of Qalandariyya in modern tariqahs.

The National Archive of Uzbekistan contains documents on qalandars dating back to the end of the XIX century and the first quarter of the XX century. Information about them can be found in the documents of mosques, madrassas, and waqfs. According to the documents, the ishans and dervishes in Turkestan had a negative impact on the development of the country and the spirituality of the nation. It was said that the activities of the qalandars should be stopped as factors that could pose a threat to the Russian government.

According to the documents, the most widespread area and center of qalandars was the Kattakurgan district of Samarkand. It has been detected that four sons of Haji Safa Wali, a famous pir of qalandars during the Russian colonial period, were leaders in the Samarkand qalandarkhana. The group of qalandars they led was called the Forty Qalandars.

According to Abu Tahirkhoja Samarkandi, Bobo Haji Safa Wali (d. 1740-41) was pir of qalandars in Central Asia. His tomb is located outside the city of Samarkand, in the south-eastern corner, in the neighborhood of Qalandarkhana. It is narrated that Haji Safa Wali wore the kulah and janda from Baba Haji Abdurahim and that his chain of transmission went to Muhammad (peace be upon him) through Ali ibn Abu Talib. Haji Bobo Safa also lived in Mecca, from where

he returned to Samarkand and built a takya and a qalandarkhana¹¹.

A. Troitskaya noted that the Samarkand qalandariyya differed from the Bukhara, Kashgar, Afghanistan, and Khiva qalandariyya in the region by the right of control. In addition, it was noted that the status of sheikh in Samarkand passed from generation to generation. A. Troitskaya clarified some of the words used among qalandars by forming an explanation of the terms specific to the Uzbek qalandars. In particular, the only leading pir in the region was called “bobo” or “tura”. After him, it was noted that “otavoy” acted as a junior qalandar, a person who controlled and distributed income. Also among the qalandars, there was a collection of poems by poets such as Ahmad Yassavi and Babarrahim Mashrab, called the “talqin”, the only member of the group to read aloud this was called “peshtalqin” or “peshkhan” and the accompanying qalandars were called “pastalqin”. The qalandars, in the form of a circle, had to complete the practice of “samo” in a crowded place, and at the end of it, a qalandar, in the role of “salatogur”, made dua. This practice was to be organized on Mondays and Thursdays of the week¹².

V.V. Vereshchagin, who had direct contact with potters in Tashkent, lived among qalandars for some time during his visit to Tashkent in 1867-1868. He studied the conditions of the place, wrote a pamphlet “From Orenburg to Tashkent”¹³ depicting the appearance of the qalandars, and participated in the exhibition with a collection of photographs entitled “Turkistan Series”.

According to document, No.I-1 of the National Archives of Uzbekistan dated 1899¹⁴, there were more than 2,000 qalandars in the country. This document contains information on the number of qalandars and qalandarkhanas in each region and their members.

In the process of generalization and analysis of archival data, it was found that the number of qalandars and qalandarkhanas in the Turkestan region has sharply decreased in chronological order and single potters, as well as married qalandars, lived in their dwellings. There was a special section (inner courtyard) for families. It was observed that craftsman qalandars also had their yard. In the outer courtyard lived wanderers and unmarried qalandars. Single qalandars differed from married qalandars in that they had not yet reached full spiritual maturity and had not yet fully mastered the maqams.

The Turkestan press widely covered the views and reports of the Central Asian sects, tariqahs, sufis, ishans, sheikhs, qalandars, and dervishes of that period. In this regard, the role of the Jadids should be highlighted. After all, they played an important role in the spiritual life of the local population.

While the dhikr ceremonies were reported in the Russian official press as

¹¹ Ahmad ibn Mahmud Bukhari. "Mu'in al-Azamat", "History of Mullahs" (mention of Bukhara tombs); Abu Tahirhoja Samarkandi. "Samaria". – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – B. 161-162.

¹² Troitskaya A.L. Kalandary i Maddahi // Domusulmanskie verovaniya i obyady v Sredney Azii. – M.: Nauka, 1975. – C. 192

¹³ Vereshchagin V.V. From Orenburg to Tashkent. – Moskva: 1867-68. – S. 47-48.

¹⁴ UzMA, I-1, Opis-18, Delo-29.

ethnographic research, the local-language press interpreted the activities of sheikhs, ishans, dervishes, and qalandars by Jadids as “fake, ignorant of the Sharia and practically claimed to be the tariqah”. In articles published in the national press, issues such as controlling the activities of members of false tariqahs, raising religious awareness among the people were raised as topical issues. In the official Russian press, representatives of tariqahs and sufis, especially activities of ishans during this period, were severely criticized. They were portrayed as a “politically and religiously dangerous force” in the image of Dukchi Ishan¹⁵.

Ismailbek Gasprinsky, Fitrat, Abdulla Qadiri, Chulpan and others expressed their views on qalandars through articles about them.

In Fitrat’s article about Mashrab, he emphasizes that the qalandari lifestyle should not be confused with the Qalandariyya tariqah. It is said that Mashrab practiced Naqshbandiyya, although he promoted the qalandari way of life. Since Mashrab’s sharp views and disobedience were reminiscent of the Qalandariyya, some sources often cite him as a representative of the Qalandariyya tariqah.

Chulpan also initially operated under the pseudonym “Qalandar”, “Mirzoqalandar” and described himself as the “qalandar” of the people. He later became better known as “Chulpan”. He was famous for his qalandari views. The poem “The love of Qalandar” is famous, the poet sees himself as a qalandar and counted the highest peak of love as being qalandar.

Abdulla Qadiri, on the other hand, paid close attention to the issue of rescuing the oppressed members of the Qalandariyya tariqah from their depression. He raised the issue of eliminating vices in society. He was opposed to the use of social provision allocated for low-income families by qalandars. He denounced the powerful young men who had become accustomed to an easy life while being Muslims. He emphasized that they should keep their children from this path and teach them science.

Some of the criticisms on qalandars in the past can also be seen in the activities of modern qalandars. If one does not avoid the vices of modern tariqahs, such as not earning a living, begging, not getting married, or leaving completely, he will not only face people’s objections and criticisms but also apostasy and inconsistency with the Shariah. These also include claiming to be in love with the Creator and seeing themselves as free from certain obligatory acts. The extremist qalandars also did not support praying in the congregation and did not pay attention to supererogatory prayers. Lack of interest in science and lack of attention to the profession is a sad defect for the qalandars, as well as in the work of representatives of today’s tariqahs. Representatives of the Qalandariyya fell into a state of begging as a result of their too involvement in the issue of tawakkul. This situation is now observed in the activities of the representatives of tariqah. To prevent this, it is necessary to pay attention to science.

¹⁵ Sarimsoqov Abdulhakim. Kalandarlar yohud tanballar // Sadoyi Turkiston. – 1914, April 4. – № 1;

CONCLUSIONS

The following conclusions were drawn from the research and analysis carried out in the framework of the goals and objectives of the dissertation:

1. Information about the history of the ghalandariyeh tariqah (sect) in Central Asia and the regions in which they lived is reflected in the travelogues. Sufi sources serve to reveal the importance of ghalandariyeh as a tariqah (sect) while ghalandariyeh manuscripts help to understand their practical features and the documents preserved in the National Archive of Uzbekistan show their role in society. According to the above-mentioned sources, the ghalandariyeh in Central Asia arose as an expression of protest against vices such as hypocrisy, which was prevalent in various spheres of society, including the representatives of Sharia and Sufi members. It was paid special attention to the main principles of the ghalandariyeh such as "sidq" and "ikhlas" in the way of isolation from society and the reform of the nafs. In Central Asia, the Qalandariya has emerged as an expression of protest against vices such as hypocrisy and luxury, which were rampant in various strata of society, including Sharia and Sufism. The main principles of the Qalandariyya in the way of isolation from society and the reform of the "nafs" were "sidq" and "ikhlas."

2. Central Asian qalandars differed from qalandars of other regions in their Hanafi adherence, salik's ability to return to socially active life after passing the maqams of a tariqah, and in appearance. In particular, the differences between the Central Asian qalandars and the Iranian and Turkish qalandars were reflected in the practice of dhikr, the types of hirqa, and religious beliefs. In Central Asia, the Haydariyya, Ishqiyya, Kharobotiyya, and Abdols acted as soloists or groups of forty as representatives of the Qalandarian movement.

3. Qalandars are divided into groups that follow Sunni and Shiite in terms of religious orientation and content, as well as those that have not lost their originality and are far from the primary basis. While Central Asian qalandars paid high attention to Sunni practice in the Middle Ages, changes in their ideological views and practices were noted in later periods as a result of various external influences.

4. In the XI-XII centuries, when the concepts of "malamat", "faqr" and "ikhlas" were predominant in the teachings of the Qalandariyya, qalandars were not criticized. In the thirteenth and fifteenth centuries, the adoption of the doctrine of "wahdatul wujud" and labeling with "hulul" and "tanasukh" led to the deterioration of their previous position among the people of tasawwuf.

5. Qalandars are divided into three categories according to their classification in the sources of Sufism: the first is a Sufi who embodies the qalandarian way of life, the second is a person who belongs to the Qalandariyya tariqah, and the false dervishes who claim to be a qalandar.

6. In classical literature, too, qalandars are described in different ways. As a lyrical hero, qalandar had the following spiritual images: The first – ashiq

qalandars. These are true lovers of God. They are possessors of compassion and mercy who do not care about the destruction of the outer world for the sake of inner prosperity. The second is majzub qalandars. These are saint people who are described in short stories, manaqibs, and tazkiras. The third is the qalandars who could not avoid pride and hypocrisy. They were assessed as a category that deviated from the requirements of etiquette.

7. Due to the practical nature of the Qalandariyya, the representatives of this tariqah did not pay attention to the writing of written sources. They also refrained from disclosing the relationship between themselves and the Creator, as Qalandariyya activities should be kept secret. However, the writing of information about the Qalandariyya was also a factor in the emergence of the genre of “Qalandarnama”. Early medieval Iranian “Qalandarnama”s contain poetic information about the founder of the Qalandariyya tariqah, Jamaluddin Savi, and his disciples, as well as the etiquette of the tariqah. For this reason, they are sometimes called “Manaqibi Jamaluddin Savi or Qalandarnama”. The Central Asian risalas “Qalandarnoma” contain information about the etiquette of the tariqah, the essence of poverty (faqr), pir-murid relations, the conditions of wearing hirqa and kulah, the maqams and circumstances of Qalandariyya.

8. In the Turkestan press, Jadids and religious figures expressed a more negative attitude towards qalandars in the country. By the time of the Jadids, the essence of qalandariyya was far removed from the original, and qalandarkhanas became a source of refuge for the unemployed and beggars. The Jadids, through the press and publications, regularly criticized the activities of the qalandars, who did not follow the rules of Sharia and the tariqah and claimed to belong to the tariqah.

9. According to the documents of the National Archives of Uzbekistan for the period of Tsarist Russia, by the first quarter of the 19th and 20th centuries, due to the economic and social decline of Turkestan, the number of qalandars grow up and the number of qalandarkhanas increased to 100 due to the availability of shelter and food for ordinary people in there.

10. Attitudes towards the qalandars have differed from time to time. According to the period of their emergence, in the XI-XII centuries, there was a positive attitude towards them. During the XIII-XVI centuries, the concept of real and fake qalandar was formed, including the state of distinguishing them. By the XVIII-XX centuries, in the documents of the National Archives of Uzbekistan and local sources, almost all of them were recorded as representatives of a tariqah that has lost its essence. Today, qalandariyya communities operate in India, Iran, Egypt, and parts of Africa. The activities of some modern tariqah representatives in Uzbekistan reflect aspects, typical of fake qalandariyya, such as the indifference to science, abandonment of family support, and lack of attention to the work.

On the basis of the analyzed problems and the obtained conclusions, the following recommendations were developed:

1. Establishment of a "Research Center for Sufi studies" in Bukhara to further observation of the scientific heritage of the scholars who previously carried out academic work in Central Asia.

2. Preparation of a publication entitled "Central Asian Sufism" at the International Islamic Academy of Uzbekistan for in-depth research of the history of Sufism, life and work of the scholars of Transoxiana and its dissemination to the public.

3. To prepare a new edition based on the fact that 'Qalandarnama's have been kept in the Manuscripts Fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni under the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan and the International Islamic Academy of Uzbekistan played an important role in revealing the undiscovered aspects of the history of Sufism.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc 35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

ТУЙЧИЕВА НИЛУФАР МАХСУТЖАНОВНА

**ОСОБЕННОСТИ ТАРИКАТА КАЛАНДАРИЯХ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ
АЗИИ**

24.00.01 – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ИСТОРИЧЕСКИМ
НАУКАМ**

ТАШКЕНТ – 2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2021.1.PhD/Tar890

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета (www.iiau.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziyonet» (www.ziyonet.uz)

Научный руководитель:

Усманов Иброхим Сабирович
кандидат исторических наук, доцент

Официальные оппоненты:

Останакулов Икромитдин
доктор исторических наук, профессор

Рафиддинов Сайфиддин Сайфуллох угли
кандидат филологических наук, доцент

Ведущая организация:

Институт Востоковедения имени Абу Райхана Бирони

Защита диссертации состоится «___» _____ 2021 года в ___ часов в онлайн/офлайн заседании Научного совета DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № ___). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2021 года.
(реестр протокола рассылки № ___ от «___» _____ 2021 года).

Д.Р.Махсудов

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук, DSc

С.А.Рустамий

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, DSc

З.М.Исламов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Целью исследования состоит в том, чтобы посредством освещения особенностей суфийского братства каландарийа раскрыть занимаемое им место в жизни общества Центральной Азии.

Объектом исследования является деятельность каландарийа в Центральной Азии.

Предметом исследования составляют процесс формирования движения каландарийа и особенности его развития в качестве суфийского братства в Центральной Азии.

Методы исследования. Методологическую основу исследования составили комплексный, хронологический, логический подходы, анализ, синтез, сравнительный анализ.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

раскрыто, что суфийское братство каландарийа, сформировавшееся в мусульманском мире в XI веке на основе движения маламатийа, являлось братством, действующим в рамках шариата, однако не обрело популярности из-за своей скрытности и сложности выработанных правил, и в итоге истинная суть каландарийа сохранилась только в т.н. «стоянках» (макамат) «порицание / ал-малама» (الملامة), «чистосердечие / ал-ихлас» (الاخلاص) и «бедность / ал-фаqr» (الفقر);

доказано, что основным фактором возникновения братства каландарийа в Центральной Азии явилось предотвращение распространения среди представителей шариата и суфизма «лицемерия-тщеславия / ар-рийа'» (الرياء), реформирование «низменной души / ан-нафс» (النفس), опираясь при этом на идеи «искренности / ас-сидк» (الصدق) и «чистосердечия / ал-ихлас» (الاخلاص);

обосновано, что причиной формирования критических взглядов о каландарийа в средних веках стало включение в его доктрину таких идей, как пантеизм «единство бытия [Творца и творимого], «воплощение [Творца в теле творимого] / ал-хулул» (الحلول), «переселение души / ат-танасух» (التناسخ);

раскрыто, что в результате социально-экономического упадка Туркестанского края в XIX – первой четверти XX вв. по причине того, что обычное население имело возможность беспрепятственного доступа к крову и пище в обителях каландаров (каландар-хана), увеличилось как число каландаров, так и количество их обителей, которое приблизилось к 100.

Внедрение результатов исследований. На основе научных заключений и рекомендаций, разработанных в процессе проведения исследования об особенностях братства каландарийа в Центральной Азии:

научное заключение о том, что суфийское братство каландарийа, сформировавшееся в мусульманском мире в XI веке на основе движения маламатийа, являлось братством, действующим в рамках шариата, однако не обрело популярности из-за своей скрытности и сложности выработанных правил, и что в итоге истинная суть каландарийа сохранилась только в т.н. «стоянках» (макамат) «порицание / ал-малама» (الملامة), «чистосердечие / ал-

ихлас» (الاخلاص), «бедность / ал-факр» (الفقر), нашло отражение в учебном пособии «Тасаввуфга кириш» («Введение в суфизм»), толковом словаре «Тасаввуф атамалари» («Термины суфизма»), а также в книге «Ислом маърифати ва ҳозирги замон» («Исламское просвещение и современность») (Справка Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 7 июня 2021 года, № 2472). В результате информация, представленная в этих книгах, способствовала формированию у учащихся и студентов представления о братстве каландарийа;

научное заключение о доказательстве того, что основным фактором возникновения братства каландарийа в Центральной Азии явилось предотвращение распространения среди представителей шариата и суфизма «лицемерия-тщеславия / ар-рийа'» (الرياء), реформирование «низменной души / ан-нафс» (النفس), опираясь при этом на идеи «искренности / ас-сидк» (الصدق) и «чистосердечия / ал-ихлас» (الاخلاص), нашло отражение в книге «Ўзбекистон – бағрикенг диёр» («Узбекистан – толерантный край») (Справка Международного научно-исследовательского центра имени Имама Бухари Республики Узбекистан от 1 июня 2021 года, № 02/353). В результате появилась возможность ознакомить широкую общественность с ролью и важностью братства каландарийа в недавнем прошлом;

научное заключение об обосновании того, что причиной формирования критических взглядов о каландарийа в средних веках стало включение в его доктрину таких идей, как пантеизм «единство бытия, «воплощение / ал-хулул» (الحلول), «переселение души / ат-танасух» (التناسخ), было использовано в энциклопедии «Ислом цивилизацияси» («Исламская цивилизация») (Справка Центра исламской цивилизации в Узбекистане при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 29 июля 2021 года, № 1114). В результате данная информация послужила отражению подлинной истории нашего прошлого на основе новых выводов и взглядов на историю суфизма в регионе;

научное заключение о том, что в результате социально-экономического упадка Туркестанского края в XIX – первой четверти XX вв. по причине того, что обычное население имело возможность беспрепятственного доступа к крову и пище в обителях каландаров (каландар-хана), увеличилось как число каландаров, так и количество их обителей, которое приблизилось к 100, нашло отражение в пособиях «Маърифат гулшани» («Цветник просвещения») и «Маърифат зиёси» («Свет просвещения») (Справка Управления мусульман Узбекистана от 7 июня 2021 года, № 1314). В результате это способствовало решению вопросов, связанных с суфийскими братствами, у граждан и активистов махалли, а также повышению квалификации помощников главных имам-хатибов по делам женщин.

Апробация результатов исследования. Результаты исследования прошли обсуждение в рамках 3 международной и 11 республиканских научно-практических конференций.

Опубликованность результатов исследования. Всего по теме исследования опубликовано 33 научных работ, в том числе 12 статей в

республиканских и 2 в зарубежных журналах, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан для публикации основных научных результатов диссертаций.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованной литературы, а также приложений. Объем диссертации составляет 145 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

1 бўлим (1 часть; part 1)

1. Туйчиева Н.М. Қаландарийлик тариқатининг вужудга келиши // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2010. – № 3 – Б. 230-232. (07.00.00; № 13)
2. Туйчиева Н.М. Қаландарийлик тариқатининг вужудга келишида Марказий Осиё ижтимоий муҳитининг таъсири // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахборот. – Тошкент, 2010. – № 2. – Б. 43-46. (07.00.00; № 17)
3. Туйчиева Н.М. Марказий Осиёдаги қаландархоналар тарихидан // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Самарқанд, 2011. – № 1. – Б. 73-75. (07.00.00; № 13)
4. Туйчиева Н.М. Қаландарийлик тариқатининг “чор дарб” одати хусусида // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахборот. – Тошкент, 2011. – № 1. – Б. 40-43. (07.00.00; № 17)
5. Туйчиева Н.М. “Қаландар” атамасининг этимологияси хусусида // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахборот. – Тошкент, 2012. – № 2. – Б. 21-25. (07.00.00; № 17)
6. Туйчиева Н.М. Неъматуллоҳия тариқатининг тарихий илдизлари ва замонавий кўринишлари // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахборот. – Тошкент, 2012. – № 4. – Б. 57-61. (07.00.00; № 17)
7. Туйчиева Н.М. Сохта тариқатчилик: муаммо ва ечимлар // Ҳидоят – Тошкент, 2015. – № 11. – Б. 28-29. (24.00.00; № 2)
8. Туйчиева Н.М. Фарбда тасаввуфнинг ўрганилиши ва тасаввуфшунослик мактаблари // Ислом зиёси. – Тошкент, 2019. – № 4. – Б. 63-69. (07.00.00; № 17)
9. Туйчиева Н.М. Увайс Қараний ва увайсилик // Ислом тафаккури. – Тошкент, 2020. – № 4. – Б. 55-59. (24.00.00; № 1)
10. Туйчиева Н.М. Тасаввуфда маърифат тушунчаси // Ислом зиёси. – Тошкент, 2020. – № 4. – Б. 13-21. (07.00.00; № 17)
11. Tuychieva N.M. History of Ghalandarieh tariqah in Central Asia // Asian Journal of Multidimensional (AJMR) Double Blind Refereed & Peer Reviewed International Journal) ISSN: 2278-4853 Vol 10, Issue 6, June, 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.699. – P.314-320.
12. Tuychieva N.M. Documents Related to The Qalandariyya School in The National Archive of Uzbekistan // Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry (TOJQI) Volume 6, July 2021: – P.6818–6822. <https://www.tojqi.net/index.php/journal/article/view/1408/713>

2 бўлим (2 часть; part 2)

13. Туйчиева Н.М. Марказий Осиёда қаландарийлик тариқатининг шаклланишини ўрганишда манбаларнинг тутган ўрни // Марказий Осиё тарихи манбашунослиги ва тарихшунослиги масалалари. Республика илмий-назарий конференция материаллари. Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. – Тошкент, – Б. 34-38.

14. Туйчиева Н.М. Ёшлар маънавиятини юксалтиришда тасаввуфий қарашларнинг ўрни // Баркамол авлод маънавияти. Республика Олий ўқув юртлариаро илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент архитектура ва қурилиш институти, – Тошкент, 2010. – Б. 85-87.

15. Туйчиева Н.М. Қаландарийлик тариқатига оид манбалар // Ўзбекистон ёш тилшунослари ва адабиётшуносларининг анъанавий илмий анжумани материаллари. Фанлар академиясининг тил ва адабиёт институти. – Тошкент, 2010. – Б. 169-172.

16. Туйчиева Н.М. Қаландарийлик тариқатининг йўналишлари // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. Тошкент ислом университети. – Тошкент, 2011. – Б. 243-249.

17. Туйчиева Н.М. Марказий Осиёдаги қаландарийларга хос унсурлар ва уларни тарихий манбаларда акс этиши // Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. Республика илмий-назарий конференция материаллари тўплами. Тошкент давлат шарқшунослик институти. – Тошкент, 2011. – Б. 318-326.

18. Туйчиева Н.М. Марказий Осиё қаландарийларига хос хусусиятлар // Ислмушуносликни ривожлантиришнинг концептуал масалалари. Илмий тўплам. – Тошкент, 2011. – Б. 73-75.

19. Туйчиева Н.М. Ёшлар маънавиятини ёритишда диний билимларнинг аҳамияти // Оила маънавияти-жамият тараққиётининг таянчи. Республика илмий-назарий, услубий конференция материаллари тўплами. Ўзбекистон Миллий университети. – Тошкент, 2012. – Б. 230-232.

20. Туйчиева Н.М. Марказий Осиё қаландарларига хос айрим амалиёт ва қоидалар // Ўзбекистоннинг бетакрор маданий ёдгорликлари: муаммолар, ечимлар ва истиқболлар. Ўзбекистон тарихи давлат музейи. – Тошкент, 2012. – Б. 135-137.

21. Туйчиева Н.М. Қаландарийлик тариқатининг ҳайдария йўналиши ҳақида // Марказий Осиё тарихи манбашунослиги ва тарихшунослиги масалалари. Республика II илмий-назарий конференция материаллари. Тошкент давлат шарқшунослик институти. – Тошкент, 2012. – Б. 263-267.

22. Туйчиева Н.М. Тасаввуфда шиалик тариқатлари // Ислмушуносликнинг долзарб масалалари. Илмий-услубий семинар материаллари тўплами. – Тошкент, 2013. – Б. 60-63.

23. Туйчиева Н.М. Каландария // Религия – наука – общество: проблемы и перспективы взаимодействия. – Пенза, 2013. – С. 19-24

24. Туйчиева Н.М. Бобо атамасининг қаландарийлик билан алоқадорлиги // Ҳожи Сафо Вали ҳазратларининг маънавияти ва фазилятли ҳислатлари, фаолияти намунаси руҳида ёшларни тарбиялашнинг долзарб муаммолари. – Самарқанд, 2013. – Б. 73-76.

25. Туйчиева Н.М. Қаландарийлик тариқати тарихининг ўрганилиши // Маънавий мерос ва ҳозирги замон. Республика илмий-назарий семинар материаллари. – Самарқанд – Тошкент, 2013. – Б. 111-115.

26. Туйчиева Н.М. Шимолий Кавказда салафийлик ва суфийлик тариқатлари ўртасидаги муносабатлар таҳлили // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференция маърузалари тўплами. – Тошкент, 2013. – Б. 346-350.

27. Туйчиева Н.М. Ҳорис ал-Мухосибий ва тасаввуф психологияси // Диншунослик фанининг методологияси, ёндошуви ва услубиятини такомиллаштиришнинг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий конференция мақолалари тўплами. – Тошкент, 2014. – Б. 343-346.

28. Туйчиева Н.М. Хирқа ва унинг турлари // Ёш олимлар мақолалари тўплами. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ва Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети. – Тошкент, 2014. – Б. 332-336.

29. Туйчиева Н.М. Тасаввуф ва ранглар психологияси // Конфессиялараро мулоқот ва диний бағрикенглик – жамият барқарорлиги гарови. Тошкент ислом университети. – Тошкент, 2014. – Б. 199-202.

30. Туйчиева Н.М. Замонавий тариқатчилар ва улар илгари сураётган иддаолар // Трансмиллий таҳдид сифатидаги терроризмга қарши кураш: Ўзбекистон ва жаҳон тажрибаси. Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар Вазирлиги академияси. – Тошкент, 2015. – Б. 64-67.

31. Туйчиева Н.М. Жадидлар ижодида Марказий Осиё қаландарлари фаолиятининг ёритилиши // Убайдулла Уватов – манбашунослик ва ҳадисшунослик дарғаси. Ёш тадқиқотчилар республика илмий-амалий анжуман материаллари [Матн]: конференция тўплами / З.Исломов. – Тошкент, 2021. – Б. 133-139.

32. Туйчиева Н.М. “Қаландарнома” жанрида ёзилган китоблар // Диншуносликнинг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари тўплами. – Тошкент, 2021. – Б.226-228.

33. Туйчиева Н.М. Маломатийлик ва қаландарийлик ўртасидаги ўзаро муносабат // Ислом цивилизацияси ривожда алломалар меросининг ўрни [Матн]: тўплам / масъул муҳаррирлар З.Исломов, Ш.Ёвқочев. – Тошкент, 2021. – Б. 160-164.

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи: 2,5. Адади 100. Буюртма № 64/21.

Гувоҳнома № 10-3719
“Тошкент кимё технология институти” босмаҳонасида чоп этилган.
Босмаҳона манзили: 100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 32-уй.